

Environment

AGRO- EN BIOTECHNOLOGIE

ACADEMIEJAAR
2021-2022

De visie van jagers op het samenleven met wolven (*Canis lupus*)

Bachelorproef voorgelegd tot het behalen van het diploma van
Bachelor in de Agro- en biotechnologie

Afstudeeroptie Dierenzorg

Door: Jannick Heirbaut

Promotor: Hilde Vervaecke

Co-promotor: Thaana Van Dessel

Dit proefschrift is een examendocument dat niet werd gecorrigeerd voor eventueel vastgestelde fouten. Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van zowel de promotor(en) als de auteur(s) is overnemen, kopiëren, gebruiken of realiseren van deze uitgave of gedeelten ervan verboden.

Voorwoord

Als laatste stap om mijn bachelor in de Agro- en biotechnologie met afstudeerrichting dierenzorg te behalen, resteert mij enkel nog dit proefschrift tot een goed eind te brengen. Een proefschrift dat gaat over de mening van de jagers over de terugkeer van de wolf in België. Een heel moeilijk en gevoelig thema, maar wel een thema dat er direct voor mij tussenuit sprong.

Als klein jongetje, kan ik mij nog altijd een documentaire herinneren over hoe wolven het ecosysteem in Yellowstone nationaal park gered hebben. Hoewel ik toen nog niet eens de helft begreep van wat er mij allemaal werd verteld, is wel binnenin mij, mijn interesse voor dieren aangewakkerd. Het interessantste vind ik het verklaren waarom een diersoort een bepaalde gedraging uitvoert en welk het gevolg ervan is op de rest van het ecosysteem. Toen ik dus in 2018 hoorde dat er terug voor het eerst in Vlaanderen een wolf werd gesignaleerd, kon ik niet wachten om te weten te komen welke invloed deze zou hebben in ons kleine landje. Dit was zowel de invloed op het ecosysteem, als de invloed op de mening van de Vlamingen.

Een andere leuke insteek van dit thema was de link met de jagers. Ondanks ik in mijn kenniskring enkele jagers ken en hun persoonlijke mening erover al wist, vond ik het heel interessant om de mening van andere te achterhalen rondom dit toch wel gevoelige thema. Ik heb dus met plezier de resultaten berekend en proberen te koppelen waar mogelijk aan voorgaande onderzoeken.

Ondanks dit proefschrift puur gaat over de wolf en de mening/toekomstvisie van Vlaamse jagers over deze diersoort in België, nodig ik toch iedereen met een gezonde interesse rond dit thema uit deze thesis te lezen. Hopelijk kan ik u hiermee veel zaken bijleren rondom dit thema, net zoals het bij mij heeft gedaan tijdens het schrijven ervan!

Als laatste wil ik nog even de tijd nemen om alle mensen hartelijk te bedanken die mij geholpen hebben tijdens het opstellen van deze thesis. Zonder jullie was het mij nooit gelukt de thesis naar dit niveau te tillen en zo een mooie resultaten te verkrijgen. Hier heb ik het over mijn Odisee promotor genaamd Hilde Vervaecke. Haar enthousiasme, interesse in het thema, opbouwende feedback, ervaring en goede ideeën hebben mij meer als geholpen deze afgelopen maanden waardoor ik haar met trots mijn rots in de branding kan noemen. Een andere persoon die ik zeker niet mag vergeten is mijn co-promotor: Thaana Van Dessel. Je werd halverwege de thesis er blindelings bij gevraagd maar toch slaagde je er in meer als een steunpilaar te zijn voor mij en nieuwe insteken te geven. Beide dus uit het diepste van mijn hart bedankt!

Ook wil ik graag nog Caroline Geeraerts (INBO) bedanken voor het helpen bij het opstellen van de enquêtevragen en David Ideler (HVV) om deze enquête intern bij de Hubertus Vereniging Vlaanderen te helpen verspreiden. Ook bedankt aan alle jagers die deelgenomen hebben aan de enquête!

Hopelijk wakker ik nog andere personen aan, onderzoek rond dit thema te doen.

Verder wens ik u nog veel leesplezier!

Jannick Heirbaut
Temse, België
29/07/2022

Samenvatting

De terugkeer van de wolf in België veroorzaakt implicaties voor de samenleving door de sterk uiteenlopende meningen. Zo zijn er zowel sterke voorstanders, als sterke tegenstanders, onder meer beïnvloed door hun cultuur en hobby's. Uit voorgaande onderzoeken bleek dat jagers voornamelijk een negatieve houding hebben over de terugkeer van de wolf maar er waren ook individuen bij die net sterke voorstanders waren. Hoe de Vlaamse jagers hierover denken, was nog onduidelijk. Dit onderzocht ik a.d.h.v. een online enquête, die enkel onder jagers werd verdeeld, op verschillende facebook jachtpagina's en ook op een gesloten ledenportaal van de Hubertus Vereniging Vlaanderen.

De enquête is voornamelijk ingevuld door frequente jagers waarvan 49% wekelijks jaagt en 26% meermaals per week jaagt. Van alle respondenten stond 59% negatief tegenover de terugkeer van de wolf, 27% stemde neutraal en 14% was positief. Het van mening zijn dat de wolf, al dan niet, op een natuurlijke manier in België is terechtgekomen, had invloed op hun mening. Zo hebben personen die van mening zijn dat de wolf op een onnatuurlijke manier in België is terechtgekomen, ook meestal een negatieve kijk op de terugkeer ervan. Personen die wel denken dat de wolf op een natuurlijke manier is teruggekomen, tonen vaker een positieve houding tegenover de wolf. Het beschikken over dieren heeft de neiging naar invloed hebben op hun mening. Andere variabelen werden ook getest maar deze bleken geen directe/overtuigende invloed te hebben op hun mening. Dit waren zaken zoals: jachtervaring, opleidingsniveau, directe woonomgeving, in contact komen met de natuur tijdens hun beroep, een al dan niet directe ontmoeting met een wilde wolf gehad te hebben, leeftijd en geslacht.

67% van de respondenten was van mening dat er boven op de huidige maatregelen, nog extra maatregelen nodig zijn om het samenleven tussen wolf en mens te bevorderen. Het is dus zeker interessant verder onderzoek te plegen rond dit onderwerp om zo misvattingen tussen verschillende sociale groepen in de samenleving te vermijden.

Inhoudstafel

VOORWOORD	2
SAMENVATTING	3
INLEIDING	6
1 DOELSTELLINGEN	7
2 LITERATUURSTUDIE	8
2.1 CANIS LUPUS: KORTE NATUURHISTORIE	8
2.1.1 <i>Morfologie</i>	8
2.1.2 <i>Foeragegedrag en habitat</i>	8
2.1.3 <i>Sociale structuur</i>	10
2.2 MENS-DIER CONFLICT	10
2.2.1 <i>Impact op vee</i>	10
2.3 DE WOLF IN BELGIË	12
2.3.1 <i>Terugkeer naar Wallonië</i>	12
2.3.2 <i>Terugkeer naar Vlaanderen</i>	12
2.3.3 <i>Genetische informatie</i>	13
2.4 VERSPREIDING.....	14
2.4.1 <i>Europa</i>	14
2.4.2 <i>Europese wolven</i>	15
2.5 DE JAGERS EN WETGEVING.....	16
2.5.1 <i>Probleemwolven in België</i>	16
2.5.2 <i>Wetgeving wolven in Europa</i>	17
2.6 DE OPINIE VAN MENSEN	20
2.6.1 <i>Terugkeer wolf</i>	20
2.6.2 <i>Samenleven met wolven</i>	22
2.6.3 <i>Invloed wolven op het wild</i>	25
2.7 TOEKOMST VAN DE BELGISCHE WOLVEN	26
2.7.1 <i>Voortbestaan wolven in België</i>	26
2.7.2 <i>Welzijn wolven in België</i>	27
3 MATERIAAL EN METHODEN	28
3.1 ENQUÊTE	28
3.1.1 <i>Opmaak en distributie van de enquête</i>	28
3.1.2 <i>Verwerken van de resultaten</i>	28
4 RESULTATEN	31
4.1 DE RESPONDENTEN, HUN KENMERKEN EN HUN VISIE	31
4.2 IS ER EEN SAMENHANG TUSSEN DE VARIABELEN?	40
5 DISCUSSIE	49
BESLUIT	52
LIJST VAN TABELLEN EN FIGUREN	53
LIJST VAN TABELLEN	53
LIJST VAN FIGUREN	54
BRONNENLIJST	56
LIJST VAN BIJLAGEN	65
BIJLAGE 1	66

BIJLAGE 2 67
BIJLAGE 3 77

Inleiding

“Ik ben jager maar absoluut niet antiwolf, helaas wordt er in België veel te veel onzin verkondigd” respondent enquête (2022).

“Een duidelijke, Europese jachtwetgeving is dringend noodzakelijk” respondent enquête (2022).

“Wolven terug uitzetten in België is ondoordacht en op termijn onhoudbaar. We hebben de plaats er gewoon niet voor” respondent enquête (2022).

“De wolf heeft geen meerwaarde voor onze natuur, naar mijn mening hebben we predatoren genoeg om de zieke dieren op te ruimen. Hij is nu aanwezig en mag er blijven voor mijn part. Maar ik heb mijn twijfels op een overlevingskans in ons veel te dicht bevolkt gebied” respondent enquête (2022).

“Correcte info verspreiden. Geen Disneyland verhaaltjes zoals Jan Loos verkondigt. Vlaanderen is ook een ideaal gebied om te onderzoeken hoe de wolf leeft in druk bevolkte gebieden. Hier wordt te weinig wetenschappelijk onderzoek naar gedaan” respondent enquête (2022).

“Wolven horen hier niet thuis, erop jagen is zinloos. Gewoon maken dat er geen zijn in deze door mensen gedomineerde omgeving” respondent enquête (2022).

Dit zijn allemaal stellingen die respondenten hebben achtergelaten op onze enquête. Zoals u heeft gelezen, zijn er verschillende meningen over de terugkeer van de wolf. Om implicaties door deze sterk uiteenlopende meningen te vermijden, is het belangrijk verder onderzoek te plegen rond dit thema. Om u een blik te kunnen geven over de huidige visie van de Belgische jagers, hebben we volgende onderzoeksvragen gedurende de bachelorproef gehanteerd:

- Wat is de opinie van jagers over de terugkeer en het samenleven met wolven? (*Hoofdvraag*)
  - Wat is de visie van jagers op de invloed van wolven op het wild en op het welzijn en jachtbeheer van het wild? (*Deelvraag*)
  - Wat kan de rol zijn van jagers m.b.t. het voortbestaan, welzijn en de toekomst van de wolven in ons land? (*Deelvraag*)

Om dit te kunnen testen hebben we ons eerst ingelezen in voorgaande onderzoeken rondom de mening van de jagers over de wolf. De belangrijkste zaken die we hieruit gehaald hebben is dat jagers in het algemeen een negatieve kijk hebben op wolven omdat ze deze als directe concurrent kunnen zien (Ericsson en Heberlein, 2003), of omdat een aanval op jachthonden meer denkbaar is (Kojola en Kuittinen, 2002). Recent onderzoek heeft ook uitgewezen dat veel jagers van mening zijn dat de wolf is uitgezet in Vlaanderen en dat deze mening gepaard gaat met een negatieve kijk op de terugkeer van de wolf (Vanheukelom et al., 2019). Om te controleren of onze respondenten deze meningen ook delen, hebben we deze zaken ook uitgetest en verdere diepgang gezocht om zo hopelijk te verklaren wat deze visies veroorzaakt.

1 Doelstellingen

De terugkeer van de wolf in België heeft al heel wat commotie veroorzaakt, voornamelijk tussen personen die rechtstreeks de gevolgen van de terugkeer van de wolf ervaren. Om tegenspraken zoveel mogelijk te vermijden en het samenleven tussen wolf en mens zoveel mogelijk te vergemakkelijken, is het belangrijk onderzoek te doen rondom welke variabelen deze verschillende meningen veroorzaken. Om inzicht te kunnen geven welke variabelen invloed hebben op de mening van de jagers over de terugkeer van de wolf, hebben we onze enquête opgesteld a.d.h.v. voorgaande onderzoeken. Dit waren zowel onderzoeken uit België, alsook onderzoeken uit de Verenigde Staten, Zweden, Finland, ... waar de wolf al langer terug heerst en al dan niet een plaats heeft gekregen in het gebied. De correlaties die deze voorgaande onderzoeken konden ondersteunen, werden ook getest in onze enquête.

Om zoveel mogelijk respondenten te bereiken, hebben wij contact opgenomen met Hubertus Vereniging Vlaanderen (HVV). Deze hebben de enquête gedeeld in een gesloten ledenportaal op Facebook. Bovendien, werd de enquête ook gedeeld in verschillende andere Facebook jachtgroepen. Om de betrouwbaarheid van ons onderzoek zo hoog mogelijk te houden, hebben wij steeds gefilterd op personen die ook echt effectief betrokken zijn bij jachtactiviteiten en niet gewoon aangesloten zijn bij een vereniging. Als extra beveiliging werd er in de enquête gevraagd of de respondent jaagde en indien het antwoord hierop “nee” was, werd deze enquête ongedaan gemaakt.

Door te filteren op respondenten die effectief jagen en rekening te houden met voorgaande onderzoeken, willen we onderzoeken welke variabelen samenhangen met de mening van de Vlaamse jagers. Het uiteindelijke doel is informatie te kunnen bijdragen waar de betrokken partijen verdere acties mee kunnen onderbouwen.

2 Literatuurstudie

2.1 *Canis lupus*: Korte natuurhistorie

2.1.1 Morfologie

De wolf (*Canis lupus*) heeft veel verschillende ondersoorten waaronder ook de hond (*Canis lupus familiaris*). De bekendste en meest voorkomende wolvensoort is de grijze wolf (*Canis lupus*). Dit is ook de huidige, grootst levende wilde hondensoort, uiterlijk sterk gelijkend op een husky of andere wolfhonden (Everaert et al., 2018). Los van het feit dat de ene een grijze wolf is en de andere een gedomesticeerde hondensoort, zijn er uiterlijk toch ook zeker opmerkende verschillen. Zo heeft de grijze wolf langere poten met grotere voeten. Ook is de borst smaller bij een wilde wolf. Volwassen wolven zullen ook vaker witte haren rond de snuit, vertrekkende van bij de oren tot onderaan de kin, vertonen terwijl gedomesticeerde honden hier vaak een donkere vacht zullen hebben (Feldhamer et al., 2003). Wolven vertonen ook vaak witte plukjes haar die neerwaarts uit hun oren groeien (Hindrikson et al. 2017). Een ander mogelijkheid om wolven te herkennen is aan hun staart. Wilde wolven zullen namelijk altijd een rechte staart hebben terwijl deze bij de gedomesticeerde varianten kan opkrullen. Een grijze wolf heeft een schedellengte van ongeveer 230-290 mm met een jukbeenwijdte van 120 tot 150mm. Ondanks de hoektanden 26mm lang kunnen worden, zijn de snijtanden relatief klein. Wel zijn deze tanden in staat om grote stukken vlees en beenderen te verwerken (Feldhamer et al., 2003).

Net zoals bij hondenrassen zijn er ook veel verschillen tussen wolven onderling. Zo wordt de Europese wolf bijvoorbeeld gekenmerkt door relatief korte oren, een rechte ruglijn, relatief korte staart, krachtige hals, sterke borstkas en een slanke buik. Ook staat deze door zijn krachtige poten redelijk hoog (Everaert et al., 2018). Wolven staan ook bekend als digitigraden, dat betekent dat ze zodanig lopen dat enkel hun tenen de grond raken. Hun voorpoten bestaan uit vijf tenen waarvan er een, door invloed van evolutie, overbodig is geworden en dus de grond niet meer raakt. Deze teen wordt dus rudimentair genoemd. De achterste poten hebben vier tenen (Feldhamer et al., 2003). Toch zijn de verschillen van de Europese wolven afhankelijk van hun geografische regio. Zo zijn de noordelijke wolven uit Scandinavië doorgaans groter en sterker dan zuidelijke wolven zoals Iberische wolven (Spanje, Portugal). Wel wegen de meeste Midden-Europese wolven gemiddeld 35kg en hebben ze een schofthoogte van ongeveer 70 cm (Everaert et al., 2018). De Europese populaties kan men momenteel opdelen in tien deelpopulaties (Everaert et al. 2018, Hindrikson et al., 2017). Net zoals andere wolvensoorten, zijn de mannetjes doorgaans wat groter en zwaarder als de vrouwelijke varianten. Op het einde van lente begint de ruifperiode waarbij de oude vacht afgescheiden wordt. In deze ruifperiode van ongeveer een jaar wordt ondertussen ook een nieuwe, korte zomervacht ontwikkeld die tijdens de herfst en winter zal blijven groeien (Feldhamer et al., 2003). De geografische regio heeft invloed op de vachtkleur. Wel zullen deze wolven voornamelijk bestaan uit grijze en bruine tinten. Ook zullen deze meestal een witte zoom (een soort masker) rond hun muil hebben, lichte vlekken op de wang en beide zijden van de hals. Ook een donker zadelvormig patroon op de rug komt veel voor bij wilde wolven (Everaert et al., 2018).

2.1.2 Foeragegedrag en habitat

Vroeger waren wolven het meest verspreide zoogdier in de wereld. Door vervolging door de mens is hun wereldwijd bereik met ongeveer een derde verminderd. De concurrentie tussen wolven en de mens over prooi-soorten, de bezorgdheid van omwonende mensen in een wolfengebied over een wolfaanval en de habitat-fragmentatie en -verkleining, hadden invloed op de achteruitgang van de wereldwijde wolfpopulaties (Boitani, Phillips, en Jhala, 2018). Ook is hun habitat sterk afhankelijk

van mogelijke antropogene verstoringen in het landschap zoals houtkap, aanleg van wegen, plaatsing van dierenklemmen, enz. (Lesmerises, Dussault, & St-Laurent, 2012). Jacht op de wolf voor de bescherming van vee is de grootste factor die voor de uitroeiing heeft gezorgd (Boitani, Ciucci, en Raganella-Pelliccioni, 2011). Ondertussen zijn er zelf plaatsen in West-Europa, Mexico en een groot deel van de Verenigde Staten waar de grijze wolf plaatselijk is uitgestorven. Zo is ook hun huidige distributie beperkter tegenover vroeger. Ze komen momenteel voornamelijk, maar zeker niet uitsluitend, voor in de wildernis en afgelegen gebieden. Ondanks deze sterke vermindering in aantallen, is de grijze wolf nog altijd relatief wijdverspreid en redelijk stabiel in aantallen. Zo wordt de globale populatie geschat op tweehonderd- tot tweehonderdvijftigduizend individuen. Op regionaal gebied, met name in Europa, worden sommige wolvenpopulaties wel aanzien als ernstig bedreigd (Boitani, Phillips, en Jhala, 2018). Hierdoor zijn deze beschermd om zo hun natuurlijk herstel te bevorderen (Boitani, Ciucci, en Raganella-Pelliccioni, 2011).

Wilde wolven, net als vele carnivoren, zijn geneigd om een groot oppervlakte als hun territorium te beschouwen. Bij wolven is het oppervlakte van hun territorium zeer verschillend en afhankelijk per individu. Zo schommelt de grootte van het territorium van de wolf in Scandinavië tussen de 259 km² en 1.676 km² terwijl dit in Europa slechts 150 km² en 240 km² is (Mattisson, et al., 2013). Dit is in het druk bebouwd Vlaanderen moeilijk van toepassing, maar wolven blijken zich ook te kunnen aanpassen aan antropogene landschappen (Jarausch et al., 2021). Uit vorige onderzoeken bleek ook dat ze in het geval van een hoge biomassa-diversiteit, zich kunnen aanpassen aan redelijk kleine territoria in de nabijheid van de mens (Kojola et al. 2016, Sillero-Zubiri et al. 2004). Onderzoek door Jacobs & Ausband (2018) bevestigde dit ook: naarmate de geschiktheid van een habitat toeneemt, zullen ze hun territorium toch in de nabijheid van mensen durven vestigen.

Als generalisten zijn wolven dus niet gebonden aan een specifiek habitatype of prooi. Door dit aanpassingsvermogen kunnen ze goed gedijen in zowel open als dicht beboste landschappen. Dit allemaal op voorwaarde dat er voldoende voedsel is (Everaert et al., 2018). Ook moet dit habitat geschikt zijn om er pups groot te brengen. Hiervoor zullen ze vaak naar natte weilanden, gebieden met stilstaand of langzaam stromend water en een moeilijke toegankelijkheid zoeken (Jacobs & Ausband, 2018). Dit aanpassingsvermogen komt hun wel goed uit aangezien tal van factoren hun voedings- en voedselselectiepatroon kunnen beïnvloeden, zoals de verspreiding van de prooi-soorten en de menselijke tussenkomst door bijvoorbeeld jacht op prooi-soorten (Meriggi, et al., 1996). In Europa waar dichtbevolkte gebieden zijn, leven de wolven voornamelijk van hoefdieren. In Centraal en Zuid-Europa zijn dit voornamelijk reeën, everzwijnen en edelherten. Damherten en moeflons staan ook op het menu als deze voorkomen in het leefgebied van de wolf. Als een wolf in een waterachtig gebied voorkomt, kan het zijn dat bevers ook voor een groot deel hun rantsoen uitmaken. Dit menu kan ook uitgebreid worden met kleine prooi zoals hazen en konijnen (Everaert et al., 2018). Onderzoek van Meriggi et al. (1996) wees uit dat de grote herbivoren belangrijk zijn voor het onderhoud van wolvenpopulatie. Zonder hun zouden wolven zich moeilijker kunnen voortplanten. In Centraal-Europa heerst er in het algemeen een goed voedselaanbod voor de wolven en zullen zij hierop voornamelijk jagen. In gebieden waar er een laag natuurlijk voedselaanbod is maar waar er wel de aanwezigheid is van grote hoeveelheden onbeschermd vee, kunnen wolven zich voornamelijk daarop op gaan specialiseren. Deze dieren, vaak schapen, zijn meestal een gemakkelijke prooi wanneer ze niet voldoende afgeschermd zijn (Everaert et al., 2018). Wanneer ze voor een wilde prooi gaan, zullen ze kiezen voor de zwakste individuen van de groep. Het verlies van deze zwakke individuen heeft een positief effect op de algemene gezondheid en conditie van de prooi-populatie (Gervasi et al. 2012).

Ondanks het feit dat wolven zeer schuw zijn, kan men ze toch in gebieden met een hoge bevolkingsdichtheid en urbanisatiegraad, zoals Europa, waarnemen (Agentschap Natuur en Bos., 2021). Ze zijn ook niet per sé bang van infrastructuur zoals wegen en bruggen (Everaert et al., 2018). Wel zullen ze nog altijd de mens zoveel mogelijk ontwijken en daardoor zijn aanvallen op mensen dan ook zeer zeldzaam (Everaert et al., 2018). Wel kan het nog altijd zijn dat zwerfende wolven door een dorps- of stadscentrum lopen om zo een gepast leefgebied te vinden. Dit fenomeen komt 's

nachts vaker voor dan overdag. Als ze toch mensen tegenkomen, zullen ze spontaan afstand nemen om zo een ontmoeting te vermijden (Agentschap Natuur en Bos, 2021).

2.1.3 Sociale structuur

Wolven leven in roedels. Uit hoeveel individuen dit familieverband bestaat is sterk afhankelijk van de situatie. Meestal bestaat een roedel uit een ouderpaar, hun welpen en de jongen van het voorgaande jaar. Hier kunnen uitzonderingen op bestaan afhankelijk van de geografische ligging (Everaert et al., 2018). Zo kan het zijn dat een roedel bestaat uit een aantal volwassenen individuen waarvan één dominante man en vrouw, enkele nakomelingen, nakomelingen van voorgaande jaren en soms zelf geadopteerde individuen. Deze geadopteerde individuen worden ook vaak sociale zwervers genoemd. Deze, meestal jonge, individuen sluiten zich tijdelijk aan bij de groep om later zelf een roedel te gaan starten. Er kunnen ook volwassen individuen bijkomen omdat deze uit hun oorspronkelijke roedel werden verwijderd. Dit kan uiteenlopende redenen hebben zoals: geen bijdrage leveren, tekort aan prooi, toenemende agressiviteit binnen de groep, tussenkomst van de mens of door de natuurlijke dood van het dominante paar of individu (Boitani et al., 2011).

Wolven paren meestal in februari tot begin maart. Dat betekent dat tegen eind april/begin mei een vier- tot zestal welpen geboren zullen worden. Deze jongen verlaten meestal het ouderlijk nest op de leeftijd van 22 maanden. Er zijn wel al gevallen bekend die ook vanaf vijf à tien maanden het ouderlijk nest verlaten. Hierna gaan ze op zoek naar een nieuw leefgebied en behouden ze dat als hun eigen territorium. Hierbij kunnen ze heel grote afstanden afleggen en enkele honderden kilometers zijn geen uitzondering. In Europa hebben zelf al wolven meer dan 2.000 kilometer afgelegd om daar hun nieuwe territorium te starten (Everaert et al., 2018).

2.2 Mens-dier conflict

2.2.1 Impact op vee

Wolven worden door de mens vaak gezien als problematische dieren aangezien deze voornamelijk economische verliezen veroorzaken aan, vaak onbeschermd vee (Russo et al. 2016). Hoewel wolven de voorkeur hebben voor hertachtigen als prooi, kan er bij een gebrek overgeschakeld worden naar een andere prooi (van Bommel, Linnartz, & Floor, 2015). Dit gaat dan vaak over schapen, en in mindere mate over geiten, aangezien deze door solitaire wolven makkelijk gegrepen kunnen worden. Volwassen runderen en paarden kunnen ook een prooi zijn maar deze durven ze vaak enkel aan als ze in roedelverband jagen. Deze dieren, die vaak in kuddeverband leven, durven ze ook minder snel aan als er een stier of hengst is die deze kudde kan beschermen (Everaert et al., 2018). Niet alleen de prooi zal verschillen afhankelijk van het aantal wolven maar ook de manier van doden. Zo zullen wolven die solitair of met twee op jacht gaan, sneller de prooi doden door te focussen op de vitale punten. Dit gedrag wordt minder snel gezien bij wolven die in roedels jagen. De roedels focussen zich meer op het immobiel maken van de prooi door verschillende delen van het lichaam aan te vallen (Kochetkov, 2012). Ook is het succes van de jacht afhankelijk van de leeftijd en ervaring van het roofdier. Het doden van een grotere prooi is namelijk een vaardigheid die moet worden aangeleerd. Los van het feit van dat de jacht fout kan aflopen voor het onervaren dier, kan het ook zijn dat er een te groot dier gedood wordt en er dus te veel voedsel overblijft dan wat het oorspronkelijk nodig had (Zimmermann et al., 2014). De schade beperkt zich meestal wel tot minder dan 1% van de veestapel, sterk afhankelijk van het aantal wolven, het voedselaanbod en de preventie maatregelen van de mens tegen wolvenaanvallen (Álvares et al. 2015, Gazzola et al. 2008, Kaartinen et al. 2009).

In het algemeen maakt vee dus slechts een klein deel uit van het wolvendieet als er voldoende wilde prooien zijn (Álvares et al. 2015, Gazzola et al. 2008, Kaartinen et al. 2009). De geografische ligging heeft hier wel een sterke invloed op. Zo zijn er gebieden waar weinig hoefdieren voorkomen waardoor de wolven zich sneller zullen voeden met vee. Griekenland en Portugal zijn hier voorbeelden van. In Duitsland komen er bijvoorbeeld wel meer wilde prooidieren voor wat, in combinatie met beter beschermde weides, voor minder vee-predatie zorgt (Imbert et al., 2016). Wel zijn (schapen)kuddes gemakkelijke prooien wanneer deze in toegankelijke weides worden gehouden. Als er ook geen beschermingsmaatregelen genomen worden door de veehouders, kunnen wolven zich in korte tijd gaan specialiseren op het jagen van vee (Everaert et al., 2018). Het is wel nog altijd belangrijk dat bij een getroffen dier, de identiteit van het roofdier wordt gecontroleerd. Deze predatie wordt namelijk ook uitgevoerd door andere roofdieren zoals de goudjakhals (*Canis aureus*), de rode vos (*Vulpes vulpes*) en de hond (*Canis lupus familiaris*) (Plumer et al., 2018). Om het DNA-profiel te onderscheiden van de verschillende mogelijke roofdieren, is een zo steriel mogelijke DNA-afname van het kadaver nodig (Mergeay, Van Den Berge, & Gouwy, 2019b).

De economische schade kan snel oplopen binnen een veehouderij ondanks het vaak lage percentage gedode schapen. Deze al dan niet grote verliezen binnen het bedrijf worden veroorzaakt door het hoge stressniveau ten gevolge van de aanval. Hierdoor kunnen bijvoorbeeld drachtige oaien aborteren, de vlees- en/ of melkproductie verminderen en kan eventueel zelfs de kudde op vlucht slaan en uitbreken. Al deze factoren kunnen snel grote economische gevolgen hebben voor de veehouder. Los van het feit dat dit veel energie kost, is de kans op ongevallen ook groter. Bescherming en preventie van het vee is dus van cruciaal belang voor de al dan niet professionele veehouders (Everaert et al., 2018). De negatieve effecten van predatie kunnen de attitudes van de mensen drastisch beïnvloeden en kan eventueel leiden tot het illegaal doden van de wolven. Dit kan voor een verhoogd risico zorgen op het uitsterven van de wolf (Boitani, Ciucci, en Raganella-Pelliccioni, 2011).

In Vlaanderen zijn er al verschillende diersoorten gestorven ten gevolge van predatie door de wolf. Zo zijn er naast meerdere aanvallen op schapen, ook meerdere aanvallen geweest op runderen (Agentschap Natuur en Bos, 2020). Dit waren zowel volwassen gezonde runderen als een verzwakt rund door de kalverziekte (INBO, 2020). Gezonde volwassen runderen worden normaal enkel door een roedel aangevallen wanneer er niet direct een andere prooi beschikbaar is (Welkom Wolf, 2020). Ook zijn er ten gevolge van wolven drie lama's gedood in Lommel-Kerkhoven (Welkom Wolf, 2020). INBO had tussen 2018-2020 in totaal 49 fecaliën van wolven teruggevonden en achterhaald. In 32 stalen vond men restanten van reeën terug, 9 restanten van everzwijnen, 3 restanten van hazen, 2 restanten van konijnen en 2 restanten van woelmuizen (INBO, 2020). In een van deze fecaliën vond men ook restanten van een hond terug (Beuls, 2020).

In een ander onderzoek werden tussen 2018-2021, 140 fecaliën onderzocht van de eerste wolven op Vlaams grondgebied op restanten van haar, botten en tanden om te achterhalen waaruit het dieet bestond. Wilde hoefdieren werden in 90% van de fecaliën teruggevonden met als hoofdprooi reeën (69.3%). Everzwijnen maakten 22.9% uit van hun dieet. Vee-DNA werd ook teruggevonden in de meststalen en maakte gemiddeld 12.9% uit van het dieet van de Vlaamse wolven maar behaalde in de herfst van 2020 een sterke stijging naar 47.1%. Er wordt uitgegaan dat deze stijging het gevolg is van de geboorte van de welpen. Deze zijn nog niet in staat om te jagen dus wordt er gezocht naar gemakkelijk voedsel (Van Der Veken et al, 2021).

2.3 De wolf in België

2.3.1 Terugkeer naar Wallonië

In Wallonië werd er vermoedelijk in 2011 al een eerste wolf op Belgische grond geobserveerd. In Gedinne, een Naamse gemeente, nam een cameraval een wolf waar die oorspronkelijk bedoeld was om lynxen te spotten. Ondanks het feit dat veel personen toen verbaasd waren, bevestigden verschillende wolvenexperts in Frankrijk en Duitsland dat het hoogstwaarschijnlijk wel degelijk om een wolf ging. Dit kon nog niet officieel bevestigd worden aangezien er geen haren en/of uitwerpselen werden gevonden om a.d.h.v. een DNA-onderzoek dit voorval ook echt te bevestigen. Op 24 augustus in 2016 was er een volgend voorval dat mogelijk met een wolf te maken had. Toen werden er namelijk meerdere schapen doodgebeten in Bois Saint-Jean te Samrée door een wolf. Op 30 september 2017 deed dit voorval zich terug voor op dezelfde plaats en werden er weer schapen doodgebeten. Op 5 maart 2018 werd er een schaap doodgebeten met duidelijke bijtsporen van een wolf in Bérismenil. In de buurt werden er ook rond dezelfde periode sporen gevonden in de sneeuw en vonden er meerdere observaties van een wolf plaats. Een paar maanden later werd er een wolf door een wildcamera in de hoge venen waargenomen (Landschap VZW, 2019; INBO, 2019). In 2018 gaf DNA-onderzoek aan dat beide voorvallen door dezelfde wolf veroorzaakt werden (ONCFS, 2019), afkomstig van Duits-Poolse lijn, die zich later ook in de Hoge Venen vestigde. De wolf kreeg de code GW926m toegewezen met als naam Akela (Le loup, 2020). Op 26 december 2020 werd Akela gefotografeerd in het bijzijn van een andere wolf (Le loup, 2020). De identiteit van deze wolf was niet direct bekend maar als een mannetje, een andere wolf in zijn territorium gedoogd, is deze wolf hoogstwaarschijnlijk van het vrouwelijke geslacht (Welkom Wolf, 2020). Later bleek dit wolvijn Maxima te zijn en op 25 juni 2021 werd hun nest met minstens drie welpen ontdekt (Wallonie, 2021). Verder werden er in de hoge venen nog meerdere wolven gespot. Zo passeerde er in mei 2019 een Alpiene wolf in Malmedy. In januari 2020 passeerde er in Bütgenbach ook een alpiene mannetjeswolf en in Weismes een Duits-Pools vrouwtje. In april 2020 passeert er in Rochefort ook een Duits-Poolse wolf (Le loup, 2020). Recentelijk werden er terug 5 welpen met twee volwassenen wolven waargenomen op een wildcamera in de hoge venen. Er wordt vanuit gegaan dat dit het nieuwe nest is van Maxima en Akela (Wallonie, 2021).

2.3.2 Terugkeer naar Vlaanderen

In Vlaanderen was op 11 januari 2018 voor het eerst sinds lange tijd terug een wolf waargenomen. Deze werd snel bekend onder de naam Naya en haalt haar oorsprong uit noordoost Duitsland. Daar kreeg ze ook een trackingshalsband waardoor we haar traject van 600km via Nederland naar Vlaanderen konden volgen. Ze vestigde haar in de provincie Limburg rond het militair domein van Leopoldsburg en Bosland-Beringen (Everaert et al., 2018). Al redelijk snel volgde een tweede wolf Naya op. Deze had wel een andere uitkomst en werd op 11 maart 2018 doodgereden in Opoeteren (Welkom Wolf, 2018). Deze jonge mannelijke wolf van een jaar oud behoorde tot de Duitse wolven afkomstig van de Centraal-Europese populatie. Deze had een zeldzaam genetisch haplotype H2 dat slechts bij vijf procent van de Duitse wolven voorkomt (Everaert et al., 2018). Op 12 augustus 2018 werd er sinds 100 jaar terug een wolvenkoppel gevormd in België, namelijk Naya en August. Redelijk kort daarna nam een wildcamera een drachtige Naya waar. Ze zal hoogstwaarschijnlijk ook wel degelijk geworpen hebben aangezien August opvallend meer foerageergedrag vertoonde. Deze werd namelijk steeds opnieuw waargenomen met voedsel onderweg naar Naya. Dit foerageergedrag van August stopte namelijk plotseling waardoor er gedacht werd aan opzettelijke doding. Het feit dat er geen kadaver van Naya gevonden werd, maakt deze gedachte waarschijnlijker (Verstraete, 2019). Ondertussen is de verdwijning door het parket van Limburg als een “cold case” bestempeld. Deze zaak is dus tijdelijk afgesloten maar indien er nieuwe informatie binnenkomt, kan de zaak wel heropend worden (Belga, 2022).

Op het einde van december 2019 had de wolf August een nieuwe kans. Er was namelijk een nieuwe wolvin (GW1479f) zijn territorium binnengekomen en ze vormden al snel een paar. Ze kreeg de naam Noëlla. In mei 2020 werden hun vijf welpen geboren. Deze roedel van zeven wolven in totaal, werd op 3 oktober 2020 gespot door meerdere wilddetectiecamera's (Natuur en bos, 2020). Een van deze welpen werd enkele dagen later aangereden door een auto (vrtNWS, 2020). Op 16 november werd er een tweede welp van hun aangereden in Oudsbergen (vrtNWS, 2021). Recentelijk werden er terug 9 welpen van Noëlla en August waargenomen vanop de zwartberg in Genk. Eerst werd er gedacht dat dit er maar 8 waren (vrtNWS, 2022).

In juni 2020 werd er terug een nieuwe wolf geobserveerd in de regio rond Turnhout, Retie en Duffel. Deze kreeg de code: GW1554m met de naam Billy (INBO, 2020). Deze wolf werd, net als de wolf Roger, halverwege juni 2020 aangereden (Paelinck & Verstraete, 2020). Wel had deze het geluk dat hij de klap zonder sporen van ernstige verwondingen overleefde. Kort daarna is hij nog gespot in het Nederlands Limburg en daarna in het grensgebied van België, Luxemburg en Duitsland (Husson, 2020). Billy had tussen 11 augustus en 23 september 20 schapen en 15 varzen doodgebeten in de Vogezen in Frankrijk. De Franse overheid heeft hierdoor de wolf laten doden door een jachtvereniging. Hier was wat commotie over ontstaan aangezien het een Europees beschermd soort was en dit individu niet echt de kans heeft gekregen om zich ergens echt te vestigen en zo over te schakelen naar wild als hoofdprooi (Loos, 2020).

2.3.3 Genetische informatie

In 2018 verwachtten onderzoekers dat er wolven in België konden komen afkomstig uit populaties die gekenmerkt worden door drie verschillende haplotypes namelijk individuen met haplotypes HW1 en HW2 en individuen met haplotype HW22. De eerste twee haplotypes worden toegewezen aan de Centraal-Europese laaglandpopulatie, het laatste haplotype aan de Frans-Zwitsers-Italiaanse populatie. In 2018 droegen de Noord-Franse wolven voornamelijk het haplotype HW22. Wel verwachtte men dat deze wolven zich in de komende jaren ook zouden vermengen met de centraal Europese populatie. Dit zal mogelijk dus ook gebeuren met de wolven in België vanwege de ligging van ons land. De eerste twee waargenomen wolven in Vlaanderen (Naya en de aangereden jonge wolf) behoorden beide tot het HW1 en HW2 haplotype. Als er eventuele hybriden in ons land zullen komen, zullen er ook extra detectiemethoden nodig zijn om deze hybridisatie te kunnen vaststellen. We kunnen namelijk bij mogelijke hybridisatie enkel uitspraken doen over de identiteit van de moeder aangezien de controle-regio op het mitochondriaal DNA ligt en enkel via de moederlijn wordt overgeërfd (Everaert et al., 2018).

In 2019 was ongeveer 70% van het DNA-profiel van alle volwassen wolven in België gekend. Deze genetische databank werd opgemaakt in het onderzoekcentrum van Senckenberg in Duitsland. Zij waren toen bezig met de Centraal-Europese wolf in kaart te brengen. Het was een verzameling van wetenschappers uit verschillende landen zoals Duitsland, Polen, Denemarken, Nederland en België. Zo konden ze snel en efficiënt gegevens en kennis uitwisselen over wolven uit het Centraal-Europese laagland. Deze wetenschappers gebruikten allemaal dezelfde monitoringsmethodes waardoor de gegevens volledig uitwisselbaar waren en ze dus ook zo identiteiten in de buurlanden vergeleken konden worden met deze databank. Dit was ook handig voor de toekomst. Des te meer deze wolven zich verspreiden en voortplanten, des te moeilijker het zou worden doorheen de tijd om alle dieren te identificeren. De Belgische wolven kregen allemaal een persoonlijke naam toegewezen in tegenstelling tot de databank. Daar worden de wolven een genetische code toegewezen (Mergeay et al., 2019).

Elke genetische code begint met GW en eindigt op m of f. GW staat voor 'German Wolf' en de m/f verwijst naar het geslacht. 'm' staat voor male en dus de mannelijke geslachten, 'f' voor female en dus voor de vrouwelijke geslachten (Mergeay et al., 2019).

Tabel 1 Genetische codes en namen van Belgische wolven (Mergeay et al., 2019).

Genetische code wolf in databank	Naam wolf
GW680f	Naya
GW917m	Roger
GW979m	August
GW1479f	Noëlla
GW1554m	Billy
GW1625m	Marien
GW1608m	Wolf in Herentals
GW926m	Akela

Dat er in Wallonië alpiene wolven lopen is daar niet zo verassend meer. Daar werden namelijk al drie alpiene wolven gespot. Wel is dit voor Vlaanderen een primeur. In mei 2020 werd er in Nederland een alpiene wolf gespot. Volgens DNA-onderzoek van het INBO heeft deze wolf ook door Vlaanderen gezworven en is deze verschillend van de drie Waalse wolven. Vanwaar deze wolven exact vandaan kwamen is nog niet bekend buiten dat het ergens uit Frankrijk, Zwitserland of Italië is. Wel is die 'Nederlandse' wolf geïdentificeerd en heeft deze de naam Marien (GW1625m) gekregen. A.d.h.v. DNA stalen kon men ook vaststellen dat deze wolf drie schapen heeft doodgebeten in Retie op 21 maart 2020. Deze wolf heeft zich definitief gevestigd ten Oosten van Eindhoven in de bossen van Valkenswaard (INBO, 2020). Op 17 januari in 2022 is er op de A67 in Aalst, Nederland een mannelijk wolf aangereden. Er wordt vanuit gegaan dat dit Marien is (Internetgazet, 2022).

2.4 Verspreiding

2.4.1 Europa

Ooit kwam de grijze wolf (*Canis lupus*) in heel Europa voor. Door de steeds stijgende bevolking en dus ook meer bevolkte gebieden daalde dit aantal snel met name in de 18de eeuw. Toen werden namelijk steeds nauwkeurigere vuurwapens uitgevonden die gebruikt werden voor de jacht op de wolf. In de 20ste eeuw zorgde het geurloos gif, met name strychnine, voor een nog grotere mortaliteit van de grijze wolf. Het Europees dieptepunt op gebied van de wolvenpopulatie was rond 1960. Toen was de wolf in West-Europa grotendeels verdwenen met uitzondering van Spanje en Italië. Ook in grote delen van centraal- en Oost-Europa verdween de wolf (Schoukens & Dubrulle 2017). Door deze drastische daling steeg het bewustzijn over de crisissituatie van de soort en werd de wolf in de conventie van Bern en de Europese habitatlijn in 1992 als beschermde diersoort aangeduid. Door deze bescherming, in combinatie met de afbouw van jachtdruk en het beheer van enkele grote open gebieden in Europa, steeg de wolvenpopulatie opnieuw (Everaert et al. 2018, Hindrikson et al. 2017).

Zo werd in 2017 de Europese populatie op een 12.000 individuen geschat waarvan er ongeveer nog 10.000 binnen de Europese grenzen waren (Schoukens & Dubrulle 2017). In 2019 werd het aantal Europese wolven op ongeveer 17.000 individuen geschat waarvan er ongeveer 13.000 – 14.000

binnen de Europese grenzen liepen. Deze 17.000 individuen werden opgedeeld in 10 verschillende deelpopulaties (LCIE 2019). Door de opsplitsing van de wolven door tussenkomst van de mens in de afgelopen jaren, zijn deze verschillende deelpopulaties vaak sterk genetisch verschillend van elkaar. Men vermoedt wel dat deze genetische verschillen in de komende jaren zullen vervagen door het steeds stijgend aantal wolven in Europa en vermenging ervan (Everaert et al. 2018, Hindrikson et al. 2017).

Sinds de conventie van Bern in 1982 en de Europese habitatsrichtlijn in 1992 maakte de wolf (*canis lupus*) een spectaculaire terugkeer in Europa door de wettelijke bescherming van de soort (Chapron et al. 2014). Deze stijging betekende het meest duidelijke herstel sinds 1990 waarbij er een deel van het historische areaal opnieuw ingenomen werd, vaak met lagere dichtheden (Everaert et al. 2018, Hindrikson et al. 2017). Door deze steeds stijgende verspreiding zijn er natuurlijk wel meer interacties tussen wolven en mensen of gedomesticeerde dieren met uiteenlopende gevolgen (Lovari et al., 2007; Balčiauskas, 2008; Chapron et al., 2003, 2014). De stijging zette door ondanks het feit dat er in sommige Oost- en Zuid-Europese lidstaten minder strenge maatregelen van pas zijn en waar het jagen op wolven niet strikt verboden is (Schoukens & Dubrulle, 2017). Zoals in vele andere landen in Europa, was ook in Hongarije de wolvenpopulatie in de 19de eeuw drastisch gedaald en zelfs bedreigd met uitsterven. Dit kwam omdat de wolf (*Canis lupus*) niet als beschermde diersoort werd aangegeven en het legaal was op solitaire individuen te jagen. Eind 1980 veranderde de situatie en werd de wolf beschermd in Hongarije (Szemethy et al., 2004).

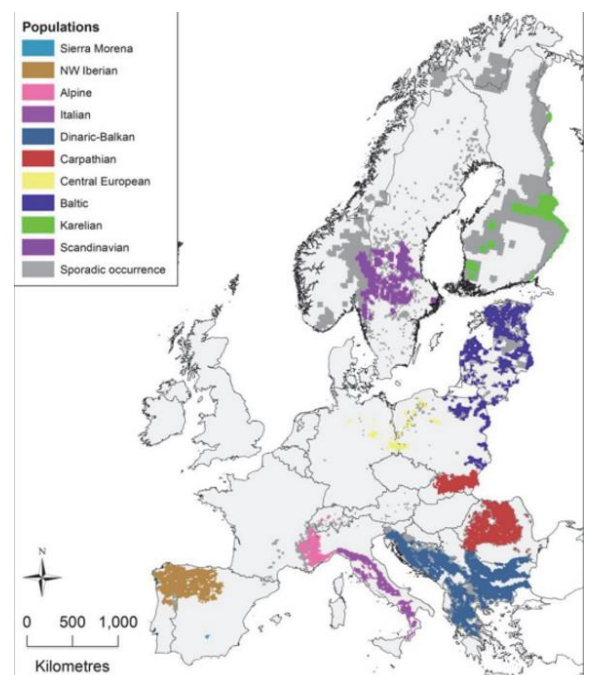
2.4.1.1 België

Tegen het einde van de 19de eeuw was de Europese grijze wolf in België uitgeroeid (Everaert et al., 2018, Hindrikson et al., 2017). Toen was het enkele jaren wachten tot er in 2016 DNA van een wolf gevonden werd op een getroffen schaap in Wallonië. Sindsdien is België het laatste land in Europa waar de wolf terugkeerde met uitzondering van Luxemburg (Van den Berge, 2018). In 2018 werd op Vlaamse bodem voor het eerst terug een wolf waargenomen (Everaert et al., 2018, Hindrikson et al., 2017).

2.4.2 Europese wolven

2.4.2.1 Wolvenpopulaties

Door het grote areaal van de wolf in Europa zijn er door natuurlijke variaties, verschillende ondersoorten ontstaan. Hierdoor zijn de onderlinge verschillen van de Europese wolven dus afhankelijk van hun geografische regio (Everaert et al., 2018). De Europese populaties kan men momenteel opdelen in tien deelpopulaties (Everaert et al., 2018, Hindrikson et al., 2017). De deelpopulaties hebben min of meer uitgesproken genetische verschillen en ze evolueren sterk qua verspreiding en vermenging (Everaert et al., 2018). De verspreiding van de Europese populaties kan u hiernaast terugvinden maar hou er rekening mee dat deze figuur uit 2011 komt.

Figuur 1 Voorkomen van de deelpopulaties wolven doorheen Europa in 2011 (De Groot et al., 2016).

2.5 De jagers en wetgeving

2.5.1 Probleemwolven in België

De wolven in Vlaanderen worden beschermd door de Europese en Vlaamse wetgeving die in het soortenbesluit van 2019 zijn opgenomen. De soortenschaderegeling is ook van toepassing aangezien de wolf een beschermde soort is. Dit soortenbesluit is een administratieve schaderegeling die in bepaalde situaties en onder bepaalde voorwaarden een tegemoetkoming kan voorzien, als een Vlaamse inwoner schade heeft ten gevolge van een wolf: bv een getroffen schaap (Soortenbesluit, 2019). De vraag naar een wettelijk kader dat de gedragingen van een probleemwolf duidelijk omschrijft en welke bijhorende maatregelen er genomen moeten worden om de desbetreffende situatie te verhelpen, werd steeds groter. Zo was er op 12 november 2020 een uitgebroken Border Collie door een wolf doodgebeten. Dit komt waarschijnlijk omdat de wolf de hond als een indringer zag in zijn territorium.

Op 8 december 2020 heeft een wolf enkele schapen doodgebeten die opgesloten zaten achter een van stroomdraad voorziene omheining. Deze stroomdraad was enkel bedoeld om de schapen binnen de omheining te houden waardoor deze enkel aan de binnenzijde was bevestigd. Hierdoor kon de wolf de weide toch betreden. Lode Ceysens, burgemeester van de gemeente Oudsbergen, vond dat er na deze voorvallen dringend een wettelijk kader nodig was dat de gedragingen van probleemwolven duidelijk omschrijft en welke maatregelen hierop genomen moeten worden (Welkom Wolf, 2020).

Twee maanden na deze gebeurtenissen werd het Vlaams protocol opgemaakt voor probleemwolven na overleg met de landbouw-, jacht -en natuursector. Analyses en ervaringen van andere Europese lidstaten tonen aan dat probleemwolven erg zeldzaam zijn. Het Vlaamse protocol is opgesteld om zo het verschil tussen natuurlijke gedragingen en problematische gedragingen van wolven te onderscheiden en welke maatregelen hierop eventueel genomen moeten worden. Dit is namelijk slechts enkel aan de orde als wolven gevaarlijk of problematisch gedrag vertonen in relatie tot mensen, vee of honden. In het protocol wordt een wolf als problematisch omschreven zodra het individu een van volgende kenmerken heeft: een bewezen hybride is door analyse door experts van het INBO, hij meermaals actief de mensen benadert (op minder dan 30m), meermaals goed beschermd vee aanvalt en als hij zich richt op het doden van honden in een erf of tuin (ANB, 2021). In Bijlage 1 kan u enkele voorbeelden omtrent probleemsituaties met wolven uit het protocol terugvinden. Door dit interventieprotocol is het ook mogelijk om effectief te kunnen ingrijpen bij probleemwolven aangezien er in die uitzonderlijke gevallen afgeweken mag worden van het soortenbesluit. De bevoegde minister, afhankelijk is van de situatie, kan na advies van Natuur en Bos en INBO eventueel ingrijpen om zo de rust te herstellen (ANB, 2021). Voorafgaande onderzoeken bevestigden wel dat mensen die met probleemwolven in contact kwamen, zelden in contact kwamen met zuivere, wilde wolven. Dit waren net vaak individuen die in gevangenschap hebben gezeten of die besmet waren met hondsdolheid. Hierdoor kunnen deze zich potentieel gevaarlijk gedragen tegenover mensen en andere dieren (Everaert et al., 2018).

2.5.1.1 Schaderegeling Vlaanderen

In Vlaanderen kan schade onder bepaalde voorwaarden vergoed worden door de Vlaamse overheid indien deze wordt veroorzaakt door beschermde diersoorten die opgenomen zijn in het natuurdecreet (Decreet betreffende het natuurbehoud en het natuurlijk milieu (21/10/1997), Artikel 52). De daadwerkelijke schadegevallen worden geregeld door het soortenschadebesluit (Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de vergoeding van wildschade of schade door beschermde soorten en tot wijziging van hoofdstuk IV van het besluit van de van Vlaamse Regering van 23 juli 1998 tot vaststelling van nadere regels ter uitvoering van het decreet van 21 oktober 1997 betreffende het

natuurbehoud en het natuurlijke milieu (03/07/2009). Schade aan vee door een wolvenaantal kan vergoed worden indien de veehouder deze aangeeft. Dit geldt zowel voor gedode als gewonde dieren (Everaert et al., 2018).

2.5.2 Wetgeving wolven in Europa

Door de opname van de wolf in bijlage IV van de Europese habitatslijn is hij sinds 1994 strikt beschermd in West-Europa. Op 7 juni 2016 is de wolf ook in het soortenbesluit van Vlaanderen opgenomen om zo de soort te kunnen beschermen. Zoals eerder vermeld, kunnen hier wel uitzonderingen op gemaakt worden indien het gaat om een probleemwolf. Dat wil dus zeggen dat in uitzonderlijke gevallen het doden van wolven mogelijk is naargelang de ernst van de situatie en de gunstige staat van instandhouding bewaard wordt. Dit is ook het geval in andere landen zoals: Estland, Letland, Litouwen, Bulgarije, Polen, Slowakije, in het Spaans gebied ten noorden van de rivier Douro, in het Finse rendierbeschermingsgebied en op het Griekse grondgebied boven de 39ste breedtegraad. In andere Europese landen is het dan weer mogelijk derogaties aan te vragen om de algemene beschermingsstatus tegen te gaan bv om schade aan veehouderij te vermijden. Dit kan hier ook enkel zolang er geen andere bevredigende oplossingen bestaan. Afhankelijk van de situatie kan dan ook een afschotlicentie gegeven worden. Deze maatregel is van toepassing in: Frankrijk, Hongarije, Kroatië, Roemenië, Slovenië en Zweden (Everaert et al., 2018).

De wolf staat naast Bijlage IV ook in Bijlage II van de habitatsrichtlijn. Dit betekent dat niet enkel individuele wolven beschermd moeten worden maar ook hun leefomgeving. Deze bescherming gebeurt via een aanduiding van speciale beschermingszones. Samen vormen deze zones het Natura 2000-netwerk. Voor Vlaanderen zijn de concrete criteria voor afbakening voor zo'n speciale beschermingszone opgenomen in het natuurdecreet. Het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, heeft in Vlaanderen de taak deze zone af te bakenen en deze voor te leggen aan de regering inclusief de instandhoudingsdoelen (Schoukens & Dubrulle 2017). Indien er wolven zich vestigen in een niet reeds bestaande beschermingszone, moet een gebiedsaanwijzing ten laatste gerealiseerd worden zodra een wolvenpaar zicht voortplant of vestigt (Everaert et al., 2018).

2.5.2.1 Conventie van Bern

De conventie van Bern op 19 september 1979 was het eerste internationale verdrag van Europa om zo het behoud van het in het wild voorkomende fauna en flora, en de daarbij horende leefmilieus te beschermen. Sinds 1 juni 1982 is deze ook daadwerkelijk van kracht gegaan voor alle Europese landen maar door de opkomst van de Europese habitatrichtlijn (in 1992) en de vogelrichtlijn (in 2009) is deze conventie zijn kracht wat verloren. Wel staat de inhoud van dit verdrag nog steeds volledig omschreven in de nationale en Europese wetgeving (Bern-conventie, 2020). Dit zijn voornamelijk maatregelen waar er op kwetsbare soorten en soorten die met uitsterven bedreigd zijn, werd gefocust (Everaert et al., 2018). Ook werd er gekeken naar trekkende soorten, waaronder de wolf, en werden deze opgenomen in bijlage II van de conventie onder de naam: lijst met streng beschermde diersoorten (Council of Europe, 1979).

2.5.2.2 De Europese habitatrichtlijn

Door het steeds verder achteruitgaan van de biodiversiteit in Europa eind de 20ste eeuw, werd er op Europees niveau nagedacht hoe ze dit konden oplossen. Hiervoor hebben ze in 1992 een maatregel opgesteld namelijk de Habitatrichtlijn (92/43/EEC). Op deze manier wilden ze zo de biodiversiteit redden van Europa en werden er organismen als beschermd aangeduid (Soortenbesluit, 2019). De wolf, die eind de 19de eeuw door de mens werd weggedreven uit bebouwde gebieden, behoorde ook onder deze status. De verdwijning van deze grote predator heeft ook invloed gehad op de veranderingen in de biodiversiteit (Everaert, et al., 2018). Door deze wettelijke bescherming van de

wolf, zag men doorheen volledig Europa de wolf stilaan terug opduiken in gezondere aantallen (Soortenbesluit, 2019).

Belangrijke artikels voor de wolf uit deze habitatlijn zijn art. 12 tot en met Art.16. Hier bespreekt men waar en hoe de dier- en plantensoorten beschermd moeten worden (Everaert et al., 2018). Overtreders van deze wetgeving worden gestraft met geldboetes en/of celstraf. Voor de wolf werden er ook speciale regels gemaakt rondom de jacht. Deze maatregelen kunnen uiteenlopen aangezien de bescherming van elk organismen anders is. Zo is er voor de wolf in België bijvoorbeeld een tijdelijk jachtverbod in een gebied mocht er een wolvenpaar verblijven met jonge welpen (ANB, 2020). Ook staan er hoge boetes op het jagen van de wolven. Deze straf werd verstrengd door de verdwijning van de Belgische wolvin GW680f, waar nog steeds een gerechtelijk onderzoek voor loopt (Draulans, 2020). Zo is de maximale geldboete van €250.000 naar €500.000 opgeslagen en de maximale celstraf van twee naar vijf jaar opgeslagen indien je in België een wolf opzettelijk dood (De Morgen, 2020).

2.5.2.2.1 Bescherming: artikel 12 HRL

Artikel 12 HRL, lid 1 van de habitatrichtlijn is gemaakt om a.d.h.v. een strikt systeem, bescherming te bieden aan diersoorten waarvan de meeste bedreigd zijn. Zo is het verboden om diersoorten die in dit artikel zijn opgenomen:

- a) *Opzettelijk te vangen of doden van in het wild levende specimenen*
- b) *Opzettelijk te verstoren, vooral tijdens de perioden van voortplanting, afhankelijkheid van de jongen, overwintering en trek*
- c) *Het opzettelijk vernielen of rapen van eieren in de natuur*
- d) *Het beschadigen of de vernieling van de voortplantings- en rustplaatsen*

Alle lidstaten van de Europese unie zullen dus de nodige maatregelen moeten treffen om zo de bescherming zo goed mogelijk te garanderen voor de opgenomen diersoorten in de lijst. Het is ook verboden in deze lidstaten om deze soorten in bezit te hebben, vervoeren, verhandelen, ruilen of het te koop/te ruil aan te bieden van de natuur onttrokken specimenen. Dit is wel met uitzondering van de reeds legaal onttrokken individuen voor de toepassing van de habitatsrichtlijn. Ook gelden de in lid 1, letters a) en b), en in lid 2 opgenomen verbodsbepalingen voor alle individuen ongeacht de levensfase waar het desbetreffende dier zich in bevindt. Ook moeten alle lidstaten een systeem oprichten dat toezicht houdt op het bij toeval vangen of doden van de opgenomen diersoorten. De lidstaten zijn ook verantwoordelijk om verdere onderzoekwerkzaamheden te stellen indien het voorval zich toch voordoet. Door deze instandhoudingsmaatregelen te nemen moeten ze kunnen verzekeren dat het bij toeval vangen en/of doden geen significant negatief effect heeft op de betrokken diersoort (Agentschap Natuur en Bos., 2021).

2.5.2.2.2 B. Afwijkingen: artikel 16 HRL

Artikel 16, lid 1, e) voorziet een afwijkingsregime dat toelaat om in bepaalde gevallen uitzonderingen te maken op het strikte beschermingsregime. Deze uitzonderingen worden enkel toegestaan op grond van het interne recht op basis van artikel 16, lid 1 van de habitatrichtlijn indien er geen andere bevredigende oplossing mogelijk is en de maatregel geen gevolg heeft op het uitsterven van populaties van de betrokken diersoort in hun natuurlijke verspreidingsgebied. Indien een maatregel het vangen en/of het doden van een individu van desbetreffende diersoort zou zijn, moet de maatregelen voldoen aan onderstaande voorwaarden:

- a) *Er mag geen andere bevredigende oplossing aanwezig zijn*
- b) *Er mag geen afbreuk worden gedaan aan het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijk verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan*
- c) *Eén van de redenen opgesomd in artikel 16, lid 1 Habitatrichtlijn moet aanwezig zijn*

Lidstaten mogen afwijken van hetgeen bepaald werd in de artikelen 12, 13, 14 en 15, letters a) en b) indien er geen andere bevredigende oplossing mogelijk is en op voorwaarde dat de afwijking geen invloed heeft op het uitsterven van populaties van de betrokken diersoort in hun natuurlijke verspreidingsgebied en rekening houden met volgende punten:

- a) *In het belang van de bescherming van de wilde flora en fauna en van de instandhouding van de natuurlijke habitats*
- b) *Ter voorkoming van ernstige schade aan met name de gewassen, veehouderijen, bossen, visgronden en wateren en andere vormen van eigendom*
- c) *In het belang van de volksgezondheid en de openbare veiligheid of om andere dwingende redenen van groot openbaar belang, met inbegrip van redenen van sociale of economische aard, en voor het milieu wezenlijke gunstige effecten*
- d) *Ten behoeve van onderzoek en onderwijs, repopulatie en herintroductie van deze soorten, alsmede voor de daartoe benodigde kweek, met inbegrip van de kunstmatige vermeerdering van planten*
- e) *Ten einde het onder strikt gecontroleerde omstandigheden mogelijk te maken op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen een beperkt, door de bevoegde nationale instanties vastgesteld aantal van bepaalde specimen van de in bijlage IV genoemde soorten te vangen, te plukken of in bezit te hebben*

De beschermingsvoorschriften zijn in Vlaanderen opgenomen in het "besluit van de Vlaamse Regering van 15 mei 2009 met betrekking tot soortenbescherming en soortenbeheer" of makkelijker gezegd: het soortenbesluit (Codex Vlaanderen, 2009). Oorspronkelijk was de wolf niet opgenomen in dit besluit aangezien er tot 2018 geen wolven waren in Vlaanderen. Wel had men in 2016 de wolf al toegevoegd onder de noemer: "Soorten waarop de beschermingsbepalingen van dit besluit van toepassing zijn en categorisering van die soorten" onder categorie 3 "Categorie 3: soorten die zijn opgenomen in bijlage IV van de Habitatrictlijn, en die voorkomen of kunnen voorkomen in het Vlaamse Gewest" (Codex Vlaanderen, 2009)) (ANB, 2020). In dit soortenbesluit staan de verbodsbepalingen omtrent de beschermde diersoorten (Codex Vlaanderen, 2009). Ook voor de wolf zijn er enkele specifieke verboden opgesteld namelijk:

- a) *Het is verboden om de wolf opzettelijk te verstoren in het bijzonder tijdens de perioden van de voortplanting, de afhankelijkheid van de jongen, de overwintering en tijdens de trek*
- b) *Het is verboden wolven opzettelijk te doden en te vangen net als het vervoeren, verhandelen of ruilen van een wolf*
- c) *Het is verboden de voortplantingsplaatsen en rustplaatsen van de wolf opzettelijk te vernielen, te beschadigen of weg te nemen*

Aangezien de wolf is opgenomen onder categorie 3 van de eerste bijlage van het soortenbesluit genieten deze dieren van de strengste beschermingsregeling. Zo is het ook verboden een wolf opzettelijk te introduceren in het wild evenals het beschadigen van hun voortplantingsplaatsen en/of rustplaatsen. Ook hier is het mogelijk van de verbodsbepalingen te kunnen afwijken onder de voorwaarden van artikel 20, § 1 en § 4 (Codex Vlaanderen, 2009). Sinds 2020 is de wolf ook opgenomen aan bijlage III van het Natuurdecreet. Dit houdt in dat er een strengere strafbaarstelling mogelijk is indien een persoon een overtreding maakt op deze vooropgestelde beschermingsmaatregelen (Verheeke, 2020).

Indien er sprake is van het uitschakelen van een wolf zal allereerst de openbare veiligheid worden ingeroepen. Dan zal men controleren in hoeverre toepassing van artikel 16 realiseerbaar is. Zo zal er in het geval van een probleemwolf gekeken worden of er ernstige schade is aan het vee om zo te zien welke verdere stappen mogelijk zijn (Agentschap Natuur en Bos., 2021). Wel is het eenmalig doodbijten van meerdere dieren van een bepaalde veestapel niet doorslaggevend om te wolf te

vangen of te doden. Wel zijn er in Vlaanderen organisaties die veehouders helpen om geen vee te verliezen ten gevolge van een wolf. Het plaatsen van stroom op de, al dan niet huidige, omheining is een veelvoorkomende maatregel aangezien deze simpel maar effectief is (Van Bommel et al., 2015).

2.6 De opinie van mensen

2.6.1 Terugkeer wolf

Het is geweten dat grote zoogdierpopulaties op wereldwijde schaal, directe schade aan de mens, verlies van gedomesticeerde dieren en/of schade aan gewassen kunnen veroorzaken, de traditionele patronen van het menselijk landgebruik kunnen veranderen en culturele waarden bij verschillende gemeenschappen kunnen doen aanwakken (Liberg et al., 2010). Hierdoor richten politieke besluiten zich vaak op een regelgeving die ervoor zorgt dat deze zoogdieren kunnen gedijen in gebieden die als wildernis worden beschouwd, wat vaak ten nadele is van de plattelands- en inheemse personen (Masse, 2016).

Jagen heeft economische, sociale, culturele en ecologische voordelen voor de mens waardoor het in zeer veel gebieden voorkomt (Fischer et al, 2013). Door de terugkeer van de wolf doorheen Europa, is er een stijging van interacties tussen deze dieren en mensen, al dan niet beschikkend over vee (Lovari et al.2007; Balciauskas, 2008; Chapron et al.2003, 2014). Dit zorgt voor uiteenlopende conflicten beïnvloed door tal van factoren zoals het hebben van vee en de bijhorende kans op predatie ervan, competitie tussen wolven en jagers voor wild en aanvallen op gedomesticeerde en/of jachthonden (Kojola et al.2004). Zo zullen de meningen over de terugkeer van de wolf, steeds sterk verschillen afhankelijk van door welke groep mensen deze wordt beoordeeld. Zo zullen er steeds sterke voorstanders als sterke tegenstanders zijn, onder meer beïnvloed door cultuur en hobby's (Boitani 1995, Primm & Clark 1996, Linnell 2013). Zo zal er in grote lijnen een verschil in mening zijn tussen natuurbeschermers en landbouwers/jagers maar ook zal de specifieke situatie invloed hebben. Zo kan predatie op muskusratten (*Ondatra zibethicus*) door wolven (*Canis lupus*) als positief ervaren worden doordat de mens deze al voor een lange tijd probeert te bestrijden. Predatie op een bedreigde diersoort zoals de hamster (*Cricetus cricetus*) zal dan weer door vele als negatief ervaren worden (Everaert et al., 2018). Hoewel de mens-wolf conflicten vaak financiële gevolgen hebben, hoeft het niet per se zo te zijn dat deze ook altijd aan de basis van het conflict staan. Zo kan predatie op veestapels door de boer niet alleen als een financieel verlies gezien worden maar ook als een gebrek aan respect van de samenleving ten opzichte van hun beroep. Dit komt vaak omdat deze aanvallen op veestapels ofwel sterk overdreven worden of net totaal gebagatelliseerd wordt in het nieuws . Hierdoor kunnen sommige boeren zich niet herkend voelen in hun leiden of (Linnell 2013).

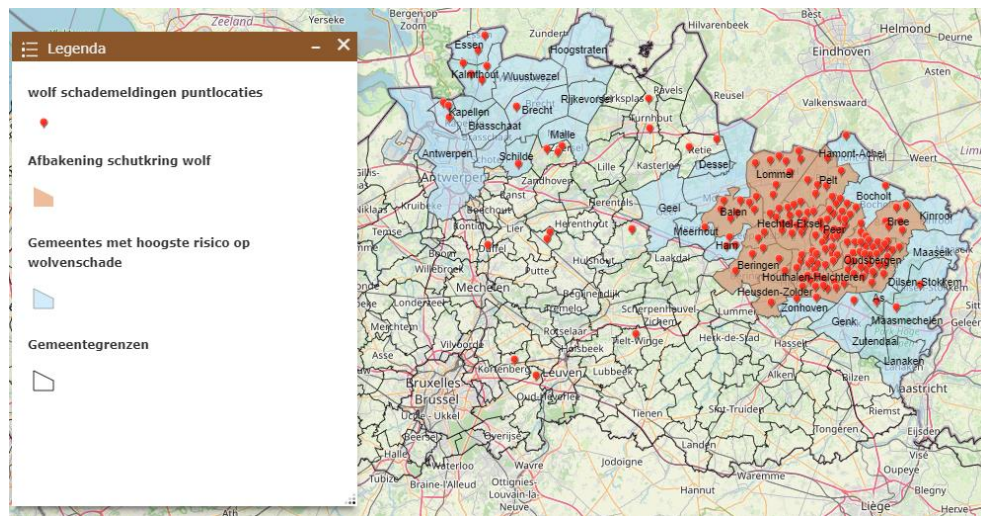
Wereldwijd hebben plattelandsbewoners in het algemeen vaker een negatieve mening over de terugkeer van de wolf in vergelijking met de stadsbewoners. Dit wordt verklaard doordat wolven meer in contact zullen komen met deze plattelandsbewoners dan met personen uit een drukke stad (Bath, 1987., Kellert, 1999). Hierdoor is het risico op predatie van hun gedomesticeerde dieren groter, wat als één van de ergste gevolgen wordt omschreven van de aanwezigheid van de wolf (Majić en Bath, 2010), zeker als het getroffen dier de hond is van deze personen (Kojola en Kuittinen, 2002). Dit komt door de vaak sterke emotionele band tussen mens en dier waar, zeker in het geval van een jachthond, ook vaak veel tijd zit in het trainen ervan. Hierdoor is het verlies van een hond door predatie van een wolf, vaak moeilijk te compenseren (Everaert et al., 2018). Interacties tussen wolven en honden kunnen dus zeker voorkomen en deze interacties zullen vaak agressief verlopen (Kojola en Kuittinen, 2002). Dit wordt verklaard door het territoriaal gedrag van beide diersoorten (Wydevenet al.2003). Hierdoor zouden ze bij een ontmoeting elkaar als indringer aanzien. Om hun territorium en bijhorende voedselbronnen te beschermen, zal deze ontmoeting lijden tot een gevecht met vaak een dodelijke uitkomst voor één van de partijen (Backeryd, 2007).

Ook kan het zijn dat de wolf los van het territoriale, de hond beschouwt als een prooi. Dit gedrag ziet men meer naargelang de wolf dicht bij de bewoonde gebieden leeft en waar dus minder wilde prooien zullen voorkomen (Sidorovich et al.2003; Zlatanova et al.2014). Het doden van een hond (zowel jacht- als gezelschapshonden) ten gevolge van een wolvenaantal is in Europa wel nog steeds een zeer variabel fenomeen. Zo ziet men dit gedrag in bepaalde gebieden juist veel voorkomen terwijl dit in andere gebieden juist niet voorkomt. Hoe dit exact komt, is nog niet geweten maar op de plaatsen waar dit gebeurt, is dit vaak de bron van conflicten (Linnell, 2013).

In een Amerikaans onderzoek in Minnesota uit 1989 werd vastgesteld dat niet elke aanval van een wolf op een hond een toevallige ontmoeting was maar dat sommige wolven net actief jaagden op honden (Fritts en Paul, 1989). Dit werd ook bevestigd door een ander onderzoek in 2003 in Wit-Rusland. In tijden waar er weinig wilde hoefdieren beschikbaar waren, zag men een stijging op de jacht van honden waar deze wel tot 21% van hun dieet uitmaakten (Sidorovich et al, 2003). In 2019 zag men dit verschijnsel ook in de noordelijke Karpaten waar er voornamelijk in de zomer beperkte wilde prooien waren. In die periode waren honden dus ook een belangrijke prooi voor wolven (Sin et al, 2019). Ook in Kroatië zag men dit verschijnsel wat voor sterke conflicten zorgde tussen wolven en jagers (Skordas et al. 2018, Tikkunen en Kojola. 2019, Eklund et al,2020). In nog een ander onderzoek namen 143 jagers een enquête af waar gevraagd werd of ze al een aanval op een van hun jachthond ervaren hadden tussen 2010 en 2018. In totaal waren 103 jachthonden slachtoffer van een al dan niet dodelijke aanval (Bassi et al.2021).

Door de recente terugkeer van wolven doorheen Europa, bestaat er de kans dat er een intensieve conflictvorming tussen de mens en wolf zal ontstaan. Dit komt voornamelijk door het gebrek aan kennis over de wolf, gemotiveerd door de lange afwezigheid ervan (Yravedra et al., 2019). Wel ondersteunt de meerderheid van de mensen de opkomst van de wolf, afgeleid uit 38 studies over de hele wereld tussen 1972 en 2000. Hoewel deze studies al even geleden afgenomen zijn, blijven de attitudes tegenover de wolf na recentelijk onderzoek nog redelijk constant. In sommige gebieden werd de terugkeer zelf positief bekeken. Zo ondersteunden veel Zweedse bewoners het voorkomen van wolven in Zweden, waaronder ook jagers. Het wil niet zeggen dat hoewel de houdingen tegenover de wolf redelijk stabiel blijven, deze niet kunnen veranderen. Zo kan de mening over de terugkeer van de wolf in een gebied waar deze lang afwezig was, snel negatiever worden. Ook kan deze mening snel omslaan als er zich plots een wolf in iemand zijn achtertuin bevindt, hun jachthonden en/of vee doodt en als deze wolven het veiligheidsgevoel bedreigen (Heberlein en Ericsson,2008). Hoe dicht men bij een wolvengebied woont, hoe groter de kans is op een negatieve mening over de terugkeer van de wolf. Mensen die dicht bij een wolvengebied wonen, worden ook sneller geconfronteerd met negatieve ervaringen van vrienden, lokale media en kennissen (Karlsson & Sjöström, 2007). Een stijging van het wolvenaantal kan dus leiden tot een stijging van negatieve ervaringen die op hun beurt weer zullen zorgen voor meer negatieve attitudes tegenover de wolf (Heberlein en Ericsson, 2008). Het gebrek aan ervaring kan de mening over de wolf ook snel doen omslaan. Zo kan een enkel incident dat als negatief wordt ervaren, een neutrale mening doen omslaan naar een negatieve. Dit werd ook bevestigd bij een publieke bevraging in Amerika waar eerst 76% van de mensen de wolvenpopulatie in het Adirondackgebergte wou herstellen. Toen er een voorstel kwam om de wolven opnieuw uit te zetten, daalde de steun van 76% naar 46% (Heberlein en Ericsson,2008). Ook kan schade aan de door de mens gehouden dieren, zorgen voor minder steun van de instandhoudingsinitiatieven voor de wolven (Anthony, 2007; Anthony et al., 2010).

Ook in Vlaanderen zorgde de terugkeer van de wolf voor veel vragen. Hierdoor werd er een onderzoek gedaan waar er in kranten en informatieavonden reacties verzameld werden over de wolf. Uit veel van deze reacties kon men halen dat sommige de terugkeer van de wolf zien als een teken dat het toch nog goed kan komen met de Belgische natuur. Anderen vroegen zich dan weer af of er wel plaats is voor de wolf in ons dichtbebouwd Vlaanderen. Anderen verwachtten dan weer dat de wolf direct voor allerlei probleem zal zorgen (Everaert et al., 2018). Uit een online bevraging in Vlaanderen blijkt dat individuele en sociologische factoren ook een invloed hebben op de mening over de wolf. Zo hebben mensen die denken dat de wolf uitgezet is in Vlaanderen, vaak een negatieve mening over de terugkeer ervan en hebben mensen die denken dat de wolf door natuurlijke trek in Vlaanderen is terecht gekomen, sneller een positieve mening over deze terugkeer (Vanheukelom et al., 2019). Sommige negatieve meningen over de terugkeer van de wolf kunnen mogelijk ook deels verklaard worden ten gevolge van de media. Zo worden in Vlaanderen verhoogde mortaliteitscijfers van vee ook door velen rechtstreeks gelinkt aan de terugkeer van de wolf. Dit is mogelijk te verklaren doordat de media een aanval op een veestapel vaak diezelfde dag nog zal verspreiden via een artikel. Aangezien dergelijke aanvallen voor 2018 niet vaak openbaar gedeeld werden, worden deze aanvallen door velen rechtstreeks gelinkt aan de terugkeer van de wolf terwijl er voordien andere dieren schuldig waren voor deze aanvallen. Bij vee aanvallen tussen 20 januari 2018 tem 6 juli 2020 waren wolven voor ongeveer 60% verantwoordelijk voor de schade gevallen en voor de overige 40% waren honden aansprakelijk. Ook was het bevestigd dat één schadegeval veroorzaakt was door een vos en bij 10 andere gevallen de predator nog bevestigd moest worden (Agentschap Natuur en Bos, 2020).

Figuur 2 Schadekaart wolf in Vlaanderen (gecontacteerd op 16/08/22) HVV, (2022).

2.6.2 Samenleven met wolven

2.6.2.1 Geschiedenis

De visie over de wolf en de relatie met de mens, vindt zijn oorsprong in de prehistorie. Zo werd er vermoed dat wolven in de prehistorie aanbeden werden als ‘krachtdieren’ en als wachters van het hiernamaals dienden. Ze werden gezien als een coöperatieve en intelligente jager waardoor dus deze in zekere zin dus ook als geestverwant werd gezien (Klees et al. 2015). In de klassieke oudheid waren er verschillende meningen over de wolf. Zo werd deze zowel als wreed en onverbiddelijk bekeken maar ook als zorgzaam en intelligent. In de Germaanse mythologie werd voornamelijk het bloeddorstige aspect van de wolf bewonderd (Lemaire, 2017). Tijdens de middeleeuwen was de wolf in het algemeen niet geliefd. In deze periode was de veehouderij in opmars wat er ook rechtstreeks voor zorgde dat het aantal mens-wolf conflicten drastisch toenam. Dit kwam omdat landbouwdieren een gemakkelijke prooi waren voor de wolven en het verlies van deze dieren in die tijd een grote invloed had op het financieel vermogen van de landbouwers. Dit kon door één aanval namelijk van rondkomen met hun geld, snel naar honger leidend veranderen (Everaert et al., 2018).

Ook heeft geloof een invloed gehad op de mening over wolven. Door de opkomst van de bijbel en de klassieke wijsbegeerte, die vaak een egocentrische kijk op de wereld hadden, hadden volgelingen ook

een negatieve kijk op de wolf (Thomas, 1990). Zo werden er zelf in de late middeleeuwen klopjachten op wolven en andere roofdieren georganiseerd. Deze jagers werden betaald indien ze succesvol een wolf konden vangen en/of doden. Ook hier had geloof een invloed op de menselijke activiteiten aangezien ze het idee hadden dat de natuur uitsluitend bestond om in de belangen van de mens te voorzien. Hierdoor werden er wilde dieren gedood voor zowel voedsel als voor menselijk vermaak (Mertens, 1963). In de 20ste eeuw werd deze manier van denken steeds meer in vraag gesteld en ook of het verstandig is om wilde dieren zomaar uit te roeien (Everaert et al., 2018). Deze veranderde natuurvisie was volgens Keith Thomas (1983) te verklaren door de mengeling van theologie en utilitarisme. Bij deze geloofsovertuiging gaat men ervan uit dat de schepping een natuurlijk evenwicht veroorzaakte. Mocht er dus een schakel van deze schepping verdwijnen, zou het evenwicht verdwijnen (Keith, 1983). Rond deze tijdperiode kwam men ook tot de conclusie dat er al daadwerkelijk diersoorten uitgeroeid waren (van der Windt & Bogaert 2009). Om verdere uitroeiing van wilde fauna te vermijden, werd dit tijdens de conventie van Bern besproken en later werd de Europese habitatslijn opgemaakt (Everaert, et al., 2018). Ook kreeg de natuurbescherming in Vlaanderen in 1990 een belangrijke impuls (van der Windt & Bogaert 2009). Door de opmars van de wolvenpopulatie na deze maatregelen, kan men besluiten dat niet enkel de wolf zich kan aanpassen aan menselijke constructies, maar ook dat de mens zich kan leren aanpassen aan een nieuwe situatie (Drenthen, 2006).

2.6.2.2 Huidige visie

Het is moeilijk om een eenduidig model te maken wat de relatie is tussen wolf en mens aangezien deze zeer veelzijdig zijn. Wat mensen verstaan onder 'de wolf' is sterk afhankelijk hoe deze persoon naar een wolf kijkt en wat zijn ervaring/kennis hierover is. Je kan namelijk naar de wolf kijken in een wetenschappelijke context maar ook hoe de medemens deze wolf ziet. Deze mening is vaak ook nog onderdrukt door individuele culturele en sociale conditionering (Radinger, 2018). Zo beschreef Dr. Mech (2012) de terugkeer van de wolf met volgend citaat: *"The wolf is neither a saint nor a sinner except to those who want to make it so"*. Wat de mens dus verstaat onder 'de wolf' is sterk afhankelijk van wat deze persoon over het dier gelooft en hoe hij deze wil zien, vaak beïnvloed door vooroordelen (Radinger, 2018). Ook is de visie over het samenleven met de wolf sterk beïnvloed door hoe dicht de mens bij de wolf woont. Zo zijn mensen vaak negatiever over het samenleven met de wolf, naarmate ze dichterbij een wolvegebied leven, hoewel er erg weinig mensen in de buurt van wolvegebied ook daadwerkelijk een directe ervaring hebben gehad met wolven. Uit onderzoek blijkt dat het waarnemen van een wilde wolf, geen invloed uitoefent op het beeld dat deze persoon over het dier heeft (Williams et al., 2002). Wel heeft een groot deel van de mensen angst voor de aanwezigheid van een groot roofdier in hun leefgebied. Deze angst vermindert in veel gevallen wel zodra de betrokken persoon ervaringen krijgt met het dier. Mensen kunnen dus leren samenleven met grote roofdieren en hun mening van negatief naar positief veranderen in geval er een individu in hun leefomgeving verschijnt (Zimmermann et al., 2001).

Eigenschappen die wel gecorreleerd zijn met negatieve attitudes over het samenleven met de wolf is het jagen of het hebben van honden en/of weidedieren. Ook in dit geval staat het los van het feit of deze personen al rechtstreeks contact met een wolf hebben gehad. Wel kunnen onrechtstreekse ervaringen met wolven een invloed hebben op hun mening. Zo hebben eigenaren van veestapels en/of huisdieren waarvan hun dieren ooit opgejaagd werden door een wolf, een negatievere mening over het samenleven ermee. De mening van vrienden, familie en collega's speelt ook een grote rol in de mening die een persoon heeft over het samenleven met de wolf. Ditzelfde geldt ook voor de gebeurtenissen die ze zien in de media. Zo worden er zelf meningen van mensen die wel tot 200km van een wolvegebied wonen, beïnvloed door deze bovenstaande partijen. Mensen wonende nabij wolvegebied worden ook vaker door lokale media ingelicht door incidenten waar een wolf bij betrokken is. Deze negatieve ervaringen worden dus steeds gedeeld terwijl indien er geen incidenten gebeuren in wolvegebieden, deze informatie niet wordt meegedeeld. Door deze onevenwichtige communicatie hebben mensen die in landelijke gebieden wonen ook vaker een negatievere mening over het samenleven met wolven in vergelijking met personen woonachtig in stedelijke gebieden. Jagers die beschikken over jachthonden hebben ook vaker een negatievere houding over het

samenleven met wolven. Ook hier is het onbelangrijk of deze personen al een rechtstreekse ervaring met een wolf hebben gehad. Hun mening wordt namelijk in de meeste gevallen gevormd door interacties met gelijkstemmende (bv medejagers, jacht tijdschriften, media, ...) die wel een negatieve ervaringen hebben gehad waar ze zich aan spiegelen (Ericsson en Heberlein 2002; Killion, et al., 2019).

Indirecte ervaringen zijn dus even of mogelijk zelfs nog belangrijker dan directe ervaringen bij mensen met een negatieve mening over het samenleven met wolven. Een simpele maatregel die genomen kan worden om dit te onderdrukken, is het beperken van deze negatieve ervaringen door ook de positieve gevolgen en maatregelen te laten zien. Dit kunnen uiteenlopende zaken zijn zoals een jager in beeld brengen met een positieve mening over wolven of hoe je een goede omheining zet om je schapen tegen wolven te beschermen (Karlsson en Sjöström, 2007). Om predatie op vee zoveel mogelijk te voorkomen is het belangrijk de wolvenpopulatie zoveel mogelijk in stand te houden, net zoals de populaties van de wilde prooien. Door dus voldoende wilde prooien beschikbaar te houden, zal de wolf zich minder snel toeleggen op vee wat dan mogelijk de maatschappelijke acceptatie kan bevorderen (Newsome, et al., 2015). Het overschakelen naar een planten gedomineerd dieet kan de frequentie op vee aanvallen ook verminderen (Eshel et al., 2014; Poore & Nemecek, 2018). Een andere maatregelen die genomen kan worden is duidelijke en betrouwbare informatie te geven aan mensen omtrent de wolf om zo eventuele aanvallen te vermijden. Dit werd bevestigd door een onderzoek in Noord-Amerika waaruit bleek dat bij aanvallen op mensen door grote roofdieren, het risico verhogend gedrag van de mensen bij ongeveer de helft van de aanvallen aan de basis lag (Penteriani, et al., 2016). Al deze mogelijke maatregelen zijn noodzakelijk om het samenleven tussen mens en wolven, zonder al te veel conflictvorming mogelijk te maken, zeker in dichtbebouwde gebieden zoals Vlaanderen. Het moeilijkste hieraan is een evenwicht vinden waarmee rekening gehouden wordt met alle uiteenlopende attitudes van mensen, de Europese habitatrichtlijn en het soortenbesluit (Kuijper, et al., 2019).

Door de decennialange, ecologische competitie tussen mens en wolven wordt hun relatie vaak op de proef gesteld. De steeds bijkomende veranderingen die de mens maakt bv bebouwing, jachtgebieden, vervuiling, ... zorgen ervoor dat het aanpassingsvermogen van de wolf voortdurend getest wordt. Hierdoor komen er steeds meer ontmoetingen tussen mens en wolf die uiteenlopende reacties veroorzaakt. Zo wordt het wolvenconflict steeds meer als een sociaal fenomeen gezien, met name tussen jagers en natuurbeschermers. De reden dat dit als een sociaal conflict gezien wordt, is omdat mensen, waaronder voornamelijk jagers, de wolf zien als een ecologische concurrent aangezien de wolf een carnivoor is. Ook kan de aanwezigheid van wolven mogelijk zorgen voor kleinere wildpopulaties. Hierdoor is er een steeds stijgende vraag voor een beleid van het beheren van de wolvenpopulaties vooraleer deze een te grote ecologische meerwaarde zal krijgen (Bisi, et al., 2010). Indien mens-wolf conflicten vaak voorkomen, kan dit ervoor zorgen dat er een verminderde steun is voor het natuurbehoud onder de mensen. Dit kan ook leiden tot het illegaal doden van wolven en het oproepen voor een vermindering van het wolvenaantal. Afhankelijk van het gebied waar deze conflicten voorkomen, kan dit voor grote uitdagingen zorgen. Hierdoor is het belangrijk om de sociaaleconomische aspecten van het behouden van wolvenpopulaties te benoemen en deze kennis ook door te geven aan het volk (Boitani et al., 2010). Een voorbeeld van deze mens-wolf conflicten is een aanval van een wolf op een hond. Deze kunnen in een aantal gevallen voorkomen maar de reden van een aanval is vaak gemotiveerd doordat de wolf, de hond ziet als een indringer in zijn territorium. Hierdoor is het aangeraden, tevens ook verplicht in België, je hond aangelijnd te houden tijdens een wandeling zodat deze niet los alleen loopt en dus steeds in het gezelschap is van een mens. De wolf heeft namelijk schrik van mensen waardoor een aanval op een aangelijnde hond zeer zeldzaam is (Agentschap Natuur en Bos, 2021).

Er zijn dus meningsverschillen tussen sociale groepen. Zo zal bijvoorbeeld de mening van een natuurorganisatie en die van organisatoren van een jeugdkamp sterk verschillen (Everaert et al., 2018). Desondanks zijn er toch enkele socio-demografische correlaties gevonden. Zo heeft een Amerikaans onderzoek ontdekt dat vrouwen in het algemeen een negatievere houding tegenover de wolf hebben dan mannen. Ook heeft leeftijd een invloed. Zo hebben oudere mensen vaker een

negatievere houding dan jongere mensen. Personen die geïnformeerd bleven over problemen met wolven, hadden in het algemeen een positievere houding ten opzichte van de wolf (Van Eeden et al., 2021). Een ander onderzoek toonde dan weer net aan dat de mensen die het minste over de wolf weten, de meest positieve houding hadden. De meest negatieve houding tegenover de wolf werd gezien bij jagers die in wolvengebied woonde. Deze hadden ook de meest accurate kennis over de wolf. Deze negatieve houding werd voornamelijk verklaard door de kans op predatie van wild, waardoor jagers, wolven zien als rechtstreekse concurrent. Veel personen toonden in dit onderzoek een neutrale houding tegenover de wolf. Dit is te verklaren doordat veel van deze personen geen interesse tonen in de wolf omdat het onderaan staat op hun lijst van de zaken waar ze om geven. Hierdoor gingen ze dus niet op zoek naar informatie over de wolf en werd hun mening hier dus ook niet door beïnvloed. De meeste informatie over de wolf werd opgezocht door personen die net ofwel van wolven houden of deze net verafschuwen. Ondanks het feit dat deze personen het meeste weten over de wolf, zullen deze niet geneigd zijn hun mening hierover aan te passen (Ericsson en Heberlein, 2003).

2.6.3 Invloed wolven op het wild

Het is heel moeilijk om op voorrand in te schatten welke invloed wolven exact zullen hebben op een ecosysteem door de complexiteit van ecologische netwerken. Er kunnen wel bepaalde zaken ingeschat worden maar het volledige plaatje is zo goed als onmogelijk. Zo kan bijvoorbeeld wel ingeschat worden dat de aanwezigheid van wolven een effect zal hebben op de bejaagbaarheid van jachtsoorten. Dit komt omdat ze alerter zullen worden en hierdoor meer in dekking zullen gaan (Everaert et al., 2018). Belangrijk is hier wel om te weten dat wolven meestal voor de maximale prooi tegen minimale inspanning zullen kiezen. Het is dus mogelijk dat sommige wolven onbeschermd vee zullen verkiezen boven wilde prooien (Agentschap Natuur en Bos., 2021). Wel is het reeds bevestigd dat zowel de aan- als afwezigheid van grote carnivoren, grote gevolgen kan hebben voor de rest van het ecosysteem (Shepherd & Whittington, 2006).

Het is al eerder bewezen dat wolven en andere grote roofdieren in staat zijn om een invloed uit te oefenen op omgevingen door het rechtstreeks beïnvloeden van andere diersoorten en ecosysteem functies. Zo kunnen ze de hoeveelheid grote herbivoren beperken door predatie en populaties van mesopredators (bv vos) te onderdrukken door zgn. "intra-guild predatie". Dat is het doden en soms eten van een potentiële concurrent (Ripple et al. 2014a). Iedere schakel in een ecosysteem is dus even belangrijk om het in stand te kunnen houden. Zo kan het verdwijnen van een bepaalde soort leiden tot een overpopulatie van een andere soort. Hierdoor zal de draagkracht van een ecosysteem bereikt worden en overladen worden (Laundré, Hernández, & Altendorf, 2001). Een overpopulatie aan wolven is dus in staat verschillende prooipopulaties beïnvloeden (Hebblewhite, et al., 2005). Dit werd bevestigd in de Canadese provincie Brits Columbia waar een overvloed aan carnivoren de kariboepopulatie (*Cervus tarandus*) sterk deed afdalen. Wel speelde de vermindering en fragmentatie van oudere bossen, oogsten van bossen, wildvuur en bosontginning hier ook een belangrijke invloed op (Wittmer et al., 2007).

Een bekend voorbeeld is wat er in Yellowstone National Park in de Verenigde Staten is gebeurd. Door in 1995 wolven terug te herintroduceren in het gebied, herstelde ze hierdoor de overtollige hertenpopulatie terug tot een normaal niveau (Ripple et al., 2012). Ook stabiliseerde de wolven het steeds veranderende landschap (Laundré et al, 2001). Deze herintroductie heeft tot een trofische cascade geleid (Ripple et al. 2012) die aan de top van de voedselketen is begonnen en zo volledig is doorgedrongen tot de onderste trede. Het grootste probleem waarmee Yellowstone National Park mee te kampen had, was de overpopulatie van de wapiti (*Cervus canadensis*), een browser die jonge boomscheuten eet, die samenleeft met de Amerikaanse bizon (*Bison bison*), een grazer. Aangezien beide diersoorten geen natuurlijke vijand meer hadden, heeft dit tot overbegrazing geleid en zijn er zelf vegetatiesoorten volledig verdwenen. Hierdoor heeft men besloten de wolf te herintroduceren wat ervoor gezorgd heeft dat de Amerikaanse bizon (*Bison bison*) en de wapiti (*Cervus canadensis*)

zich terugtrokken. Hierdoor zag men in gebieden waar de wolf heerste minder begrazing waardoor de natuur weer tot leven kwam (Laundré, Hernández, & Altendorf, 2001).

Eén van de eerste zaken dat men in wolf-beheerde gebieden zag, was dat bomen zoals de wilg, katoenboom en de esp terug herstelden aangezien deze niet meer gegeten werden. Door dit herstel zag men meer zangvogels (Baril et al. 2011) en bevers (*Castor fiber*) in deze gebieden. Bevers (*Castor fiber*) staan bekend als ecologische ingenieurs omdat ze dammen bouwen en zo niches voor andere dier- en plantensoorten creëren (Ripple & Beschta, 2004). Ook zag men steeds meer kleine zoogdieren terugkomen (Miller et al. 2012) met name konijnen (*Oryctolagus cuniculus*) en allerlei andere knaagdieren (*Rodentia*). Dit kwam omdat de wolf op coyotes (*Canis latrans*) jaagde, die dan op hun beurt op de knaagdieren (*Rodentia*) jaagden. Door de stijging van kadavers zag men ook in verloop van tijd aaseters terugkomen. Dit waren voornamelijk raven (*Corvus corax*) en gieren (*Cathartidae*) maar ook roofvogels zoals de arend (*Accipitridae*) keerden terug (Ripple & Beschta, 2004). Door het herstel van bomen en struiken, zag men ook steeds meer vruchten en bessen (Ripple et al., 2014). Hierdoor nam ook de grizzlybeer (*Ursus arctos horribilis*) weer zijn intrek in deze opbloeiende gebieden (Ripple, Beschta, Fortin, & Robbins, 2014). Ten slotte veranderde zelfs de riviermorfologie. Dit kwam omdat in gebieden waar de wolf heerste, de bodemlaag compacter werd door het wortelgestel van de flora. Ook was er geen bodemerosie meer in deze gebieden. Dit komt omdat de oevers verstevigd werden door de vegetatie die erop groeide en zo de rivieren forceerde een natuurlijke baan te volgen. Dit natuurlijk traject heeft op zijn beurt dan weer een voordelig effect op de kwaliteit en de omvang van de aquatische en terrestrische biota (Beschta & Ripple, 2006).

2.7 Toekomst van de Belgische wolven

2.7.1 Voortbestaan wolven in België

Aangezien België zeer dichtbebouwd is, zullen wolven vaak voor grote menselijke bouwwerken komen te staan met name spoor- en autowegen (Everaert et al., 2018). Aangezien veel van deze dieren nog geen ervaring hebben met deze bouwwerken zullen ze het gevaar ervan niet inzien, vaak met dodelijke afloop (Hansen et al., 2002). Ook kunnen ecotoerisme en openluchtactiviteiten de veiligheid van wolven in gevaar brengen door hun rust te verstoren, hun habitat te vernietigen of illegale praktijken zoals het doden van de wolf. Hierdoor is het dus belangrijk dat deze soort activiteiten niet vergeten worden in het plan voor de instandhouding van de wolf. Er wordt niet verwacht dat de wolven gevestigd in Vlaanderen, de drempelwaarde zullen bereiken om zo een stabiele levensvatbare populatie te vormen. Deze wolven zijn eerder onderdeel van een metapopulatie waarvan het areaal zich uitstrekt over onze buurlanden. Ervaring van andere landen waar de wolf al voor langere tijd heerst, heeft ons wel al geleerd dat de aanwezigheid van de wolf geen directe aanleiding moet geven tot het schrappen van jachtmogelijkheden. Wolven kunnen zich namelijk perfect vestigen en handhaven in gebieden waar gejaagd wordt. Het is wel aangeraden om regels te maken met jagers die jagen in een wolvengebied. Zij kunnen namelijk de wolven monitoren en waarnemingen doorgeven zoals bijvoorbeeld de aanwezigheid van een wolvenhol met jongen. Afhankelijk van de info die wordt doorgegeven, kunnen er zo duidelijke afspraken gemaakt worden om de vrede in het gebied zoveel mogelijk te bewaren. Het is dus belangrijk dat er zoveel mogelijk betrokken groepen samenwerken om zo voor kwalitatieve informatie te zorgen, een goede verspreiding ervan te garanderen en dat er ook daadwerkelijk uit geleerd wordt. Natuur- en jachtverenigingen zijn dus ideale partijen die ingezet kunnen worden voor het monitoren van de wolvenpopulatie (Everaert et al., 2018).

Om ongelukken zoveel mogelijk te vermijden kunnen er ook allerlei hulpmiddelen ingezet worden om zowel de veiligheid van de wolf, als de mens te garanderen. Zo zijn veel wilde dieren, en zelfs voornamelijk predatoren, bang voor nieuwe stimuli (Shivik, 2006). Hierdoor worden afschrikapparaten al lang gebruikt om zo dieren af te weren uit bepaalde gebieden, door gebruik te

maken van mechanismen die inspelen op neofobie, pijn of irritatie (Shivik, Treves, & Callahan, 2003). Intimidatie, zoals het gebruiken van rubberen kogels om wolven af te weren, is een mogelijke techniek die gebruikt kan worden. Wel verliest deze snel zijn effectiviteit aangezien wolven moeilijk de link kunnen leggen tussen de pijn en het gebied dat ze wilden betreden. Desniettemin kan deze afweerteknik in sommige gevallen zeker ingezet worden. Een andere mogelijkheid is het gebruik maken van een elektrische omheining. Door de constante elektrische stroom die door de omheining loopt, zal de wolf sneller een link kunnen leggen tussen de pijn en betreden van het gebied (Shivik, 2006). Ook kunnen auditieve of visuele middelen gebruikt worden om zo wolven af te schrikken (Berger, Swenson, & Persson, 2001). Dit kunnen zaken zijn zoals geluidshoorns, flikkerende lichten, propaan kanonnen, felle lichten en RAG (radio activated guard) dozen (Ohrens, Bonacic, & Treves, 2019). Ook kunnen kudde hoedende honden (bv. Pyreneese berghonden, kangals, ...) ingezet worden om zo een veestapel te beschermen van een wolvenaantal (Van Bommel & Johnson, 2012; McManus et al., 2015). Deze zijn ook in staat een wolf te intimideren waardoor deze het gebied mijdt, vooraleer er daadwerkelijk een gevecht plaatsvindt (Rigg et al., 2011).

2.7.2 Welzijn wolven in België

Haast alle wilde dieren – ook de wolf - kennen wel een aantal natuurlijke bedreigingen. Hierbij is de kans op sterfte vaak het hoogste bij jonge individuen. Dit wil niet zeggen dat ook volwassen dieren niet blootgesteld worden aan gevaren. Volwassenen zijn voornamelijk kwetsbaar wanneer ze hun oorspronkelijke roedel verlaten en kilometers lopen op zoek naar een nieuw territorium. Deze zoektocht kost hun veel energie waardoor hun kans op ziekte vergroot. Zo is de wolf gevoelig aan ziektes die ook honden kunnen treffen zoals hondsdolheid, schurft, Parvovirose en Borreliose. Los van deze ziektes heeft de wolf ook nog een andere bedreiging namelijk de mens. Er zullen altijd personen met een sterk negatieve kijk op de dieren zijn waardoor de wolf rechtstreeks gevaar kan lopen. Zo is de wolf geregeld slachtoffer van illegale afschotten en stroperij. Dit kan zowel door middel van een kogel, klemmen en vergiftiging (Everaert et al., 2018).

Wat de exacte toekomst is voor de wolven in België kan nog niemand voorspellen. Het is niet duidelijk of deze daadwerkelijk wel in staat zullen zijn om zich langdurig te vestigen en voort te planten (Everaert et al., 2018), ondanks het feit dat er al meerdere succesvolle voortplantingen waren (Natuur en Bos, 2020). De reden van deze oorspronkelijke twijfel is dat wolven een voldoende groot rustgebied nodig hebben voor deze voorplanting. Ook moet er voldoende voedsel aanwezig zijn in dit gebied, zeker als het wolvenkoppel welpen heeft. Het is wel geweten dat het belangrijk is dat zoveel mogelijk partijen samenwerken om zo de veiligheid voor zowel de wolf, als de mens als andere diersoorten te garanderen. Indien bijvoorbeeld vrijwilligers van natuurorganisaties, lokale jagers en landbouwers samenwerken, kunnen ze zo een bijdrage leveren aan het verzamelen van waarnemingen van wolven en hun sporen en zo hun activiteiten duidelijk in kaart brengen. Hierna kunnen er concrete richtlijnen uitgewerkt worden en zo door gecommuniceerd worden naar de betrokken partijen (Everaert et al., 2018).

3 Materiaal en methoden

3.1 Enquête

Om de mening van de Vlaamse jagers te weten te komen over de terugkeer van de wolf, hebben we gekozen gebruik te maken van een online enquête. Op deze manier konden we de jagers gemakkelijk bereiken en op een objectieve manier hun mening verkrijgen. De enquête werd opengesteld op 7 februari 2022 en afgesloten op 1 april 2022. In deze periode zijn we erin geslaagd 282 responses te krijgen waarvan we na het filteren nog 265 valide responses konden gebruiken. Van deze 18 verwijderde responses waren er 13 bij die geen jager waren en de overige 5 hadden slechts 1 à 2 vragen ingevuld.

3.1.1 Opmaak en distributie van de enquête

De vragen werden in samenspraak met Hilde Vervaecke (Odisee hogeschool), Caroline Geeraerts (INBO) en Thaana Van Dessel (MSc Animal Sciences, Wageningen) opgesteld. Na overleg werden deze vragen in het softwareprogramma voor marktonderzoek Qualtrics gegoten (zie Bijlage 2). Deze vragen werden opgesteld a.d.h.v. van voorgaande onderzoeken omtrent de mening over de wolf om zo ook te controleren of we zelf ook gelijkaardige resultaten konden verkrijgen.

Om tijdens de verspreiding van de enquête, zoveel mogelijk jagers aan te spreken hebben we contact gehad met David Ideler (voormalig HVV-medewerker). Deze heeft de enquête in een gesloten ledenportaal van hun organisatie op facebook gedeeld. Ook hebben we contact gehad met verschillende andere facebookgroepen met Belgische jagers. Zo werd de enquête ook geplaatst in Jonge jagers Antwerpen en Jagen in België. Er werden ook nog andere facebook jachtgroepen gecontacteerd maar deze hebben niet deelgenomen aan het onderzoek (Jonge jagers Oost-Vlaanderen, Jonge jagers West- Vlaanderen en Jonge jagers Limburg).

Er werd in Qualtrics ingesteld dat je per apparaat, slechts één enquête kon invullen. In de inleidende tekst werd er kort duidelijk gemaakt wat de bedoeling van deze enquête was en op het einde konden de respondenten mijn contactgegevens terugvinden om eventuele feedback/vragen te sturen.

3.1.2 Verwerken van de resultaten

Voordat de resultaten van de enquête werden verwerkt, werd eerst de verwachte/voorspelde samenhang tussen bepaalde variabelen (bv. socio-demografische factoren en mening over de wolf) genoteerd. Deze hypothesen waren gebaseerd op voorafgaande onderzoeken. De resultaten worden beschrijvend weergegeven en de hypothesen werden getest met de Fisher's exact tests en de Pearson Chi-kwadraat test, met het softwareprogramma SPSS (IBM Statistics 27). Deze werden steeds op een significantieniveau van 5% berekend. De relaties tussen bepaalde variabelen worden ook verduidelijkt door kruistabellen weer te geven.

3.1.2.1 Overzicht resultatenverwerking:

Tabel 2 Overzicht resultatenverwerking

Variabele 1		Variabele 2	Type test(en)
Leeftijd van de respondent	Vs.	Mening of wolf meerwaarde voor de Belgische natuur kan hebben	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Fisher's exact test
Geslacht van de respondent	Vs.	Mening of wolf meerwaarde voor de Belgische natuur kan hebben	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel)
De directe woonomgeving van de respondent	Vs.	Mening over de terugkeer van de wolf in België	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Pearson Chi-kwadraat test
Het al dan niet beschikken over dieren	Vs.	Mening over de terugkeer van de wolf in België	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Fisher's exact test
Jachtervaring van de respondent	Vs.	Mening over de terugkeer van de wolf in België	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Fisher's exact test
Opleiding van de respondent	Vs.	Mening over de terugkeer van de wolf in België	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Pearson Chi-kwadraat test
Of de respondent in contact komt met de natuur tijdens zijn/haar beroep	Vs.	Mening over de terugkeer van de wolf in België	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Pearson Chi-kwadraat test
Mening of de wolf op een natuurlijke wijze in België is terechtgekomen	Vs.	Mening over de terugkeer van de wolf in België	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Fisher's exact test
Of de respondent al een ontmoeting heeft gehad met de wolf	Vs.	Mening over de terugkeer van de wolf in België	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Pearson Chi-kwadraat test
In hoeverre de respondent het gevolg 'de wolf lijdt tot minder jachtwild voor jagers' belangrijk vindt	Vs.	Hoe vaak de respondent gaat jagen	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel)
Jachtervaring van de respondent	Vs.	In hoeverre de respondent akkoord is met de stelling: "Wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden"	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Fisher's exact test
Jachtervaring van de respondent	Vs.	In hoeverre de respondent akkoord is met de stelling: "Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers"	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Fisher's exact test

Opleiding van de respondent	Vs.	Mening of wolf meerwaarde voor de Belgische natuur kan hebben	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Fisher's exact test
Leeftijd van de respondent	Vs.	Mening over de terugkeer van de wolf in België	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Fisher's exact test
Geslacht van de respondent	Vs.	Mening over de terugkeer van de wolf in België	Beschrijvend (afgeleid van kruistabel) + Fisher's exact test

3.1.2.2 Overzicht van alle variabelen

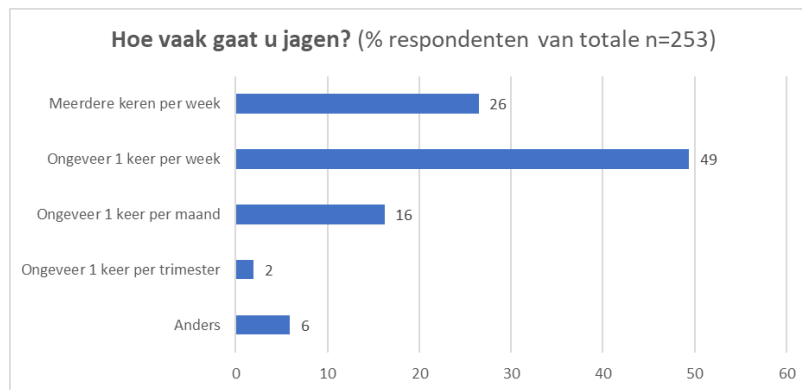
- Hoe vaak de respondent gaat jagen
- Jachtervaring van de respondent
- Waar de respondent gaat jagen
- Mening of de wolf op een natuurlijke wijze in België is terechtgekomen
- Mening of wolf meerwaarde voor de Belgische natuur kan hebben
- Mening over de terugkeer van de wolf in België
- In hoeverre de respondent akkoord is met de stelling: "Wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden"
- In hoeverre de respondent akkoord is met de stelling: "Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers"
- In hoeverre de respondent vindt dat er plaats is voor de wolf in België op gebied van "fysieke plaats"
- In hoeverre de respondent vindt dat er plaats is voor de wolf in België op gebied van "ecologische plaats"
- In hoeverre de respondent vindt dat er plaats is voor de wolf in België op gebied van "sociale plaats"
- Wie volgens de respondent verantwoordelijkheid heeft over het beheer van de Belgische wolven
- Of de respondent al een ontmoeting heeft gehad met de wolf
- Of de respondent van mening is of erboven op de huidige maatregelen nog extra maatregelen nodig om het samenleven tussen wolf en mens te vergemakkelijken?
- Of de respondent van mening is de door ons gegeven maatregelen volgens hun voordelig en/of haalbaar kunnen zijn
- Wat volgens de respondent de meest gevaarlijke gevolgen zijn van zeven door ons gegeven gevolgen
- Geslacht van de respondent
- Leeftijd van de respondent
- De directe woonomgeving van de respondent
- Opleiding van de respondent
- Of de respondent in contact komt met de natuur tijdens zijn/haar beroep
- Het al dan niet beschikken over dieren
- Bij afwezigheid het al dan niet opsluiten van gehouden dieren
- Het beschikken over een jachthond

4 Resultaten

4.1 De respondenten, hun kenmerken en hun visie

Hieronder zal u de resultaten zien van elke vraag die gesteld is tijdens de enquête. In totaal waren er 265 valide respondenten maar omdat sommige personen de enquête halverwege beëindigd hebben, daalt dit aantal gedurende de vragen vorderen. Ook waren sommige vragen doorverbindvragen. Al de resultaten zijn in percentage uitgewerkt en de steekproefgrootte wordt steeds vermeld.

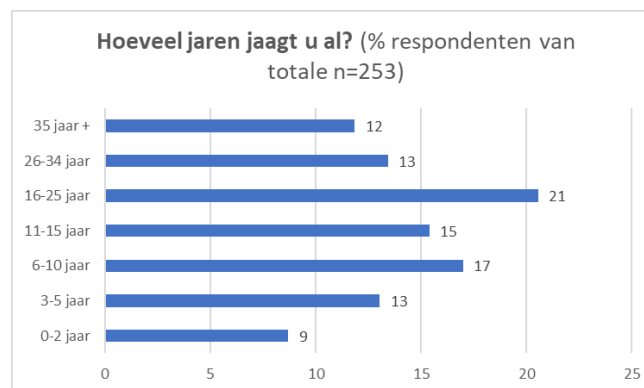
Figuur 3. Hoe vaak de respondenten gaan jagen in categorieën

Figuur 3 Percentage van de respondenten over hoe vaak ze gaan jagen

We zien dat de meeste respondenten wekelijks of meerdere keren per week jagen (figuur 3).

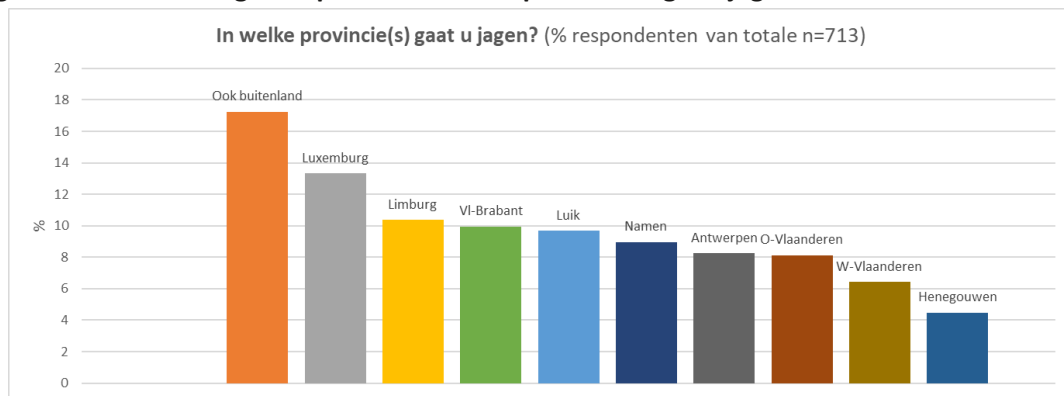
Figuur 4. Hoelang de respondenten al jagen in categorieën

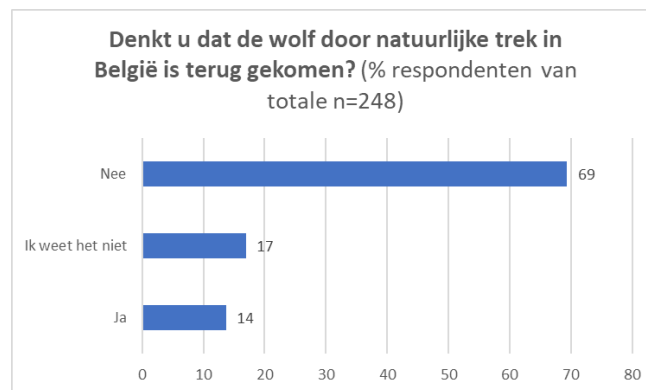
Figuur 4 Percentage van de respondenten opgedeeld in hoeveel jaren ze al jagen

De meeste respondenten jagen al 16-25 jaar, gevolgd door 6-10 jaar en 11-15 jaar (figuur 4).

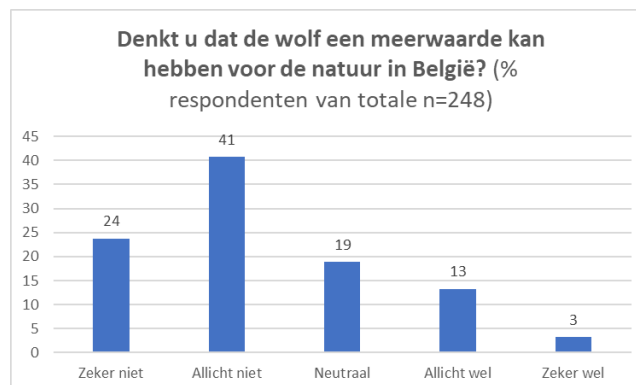

Figuur 5. In welke Belgische provincies de respondenten gaan jagen*Figuur 5 Percentage van de respondenten dat in Belgische provincies gaat jagen*

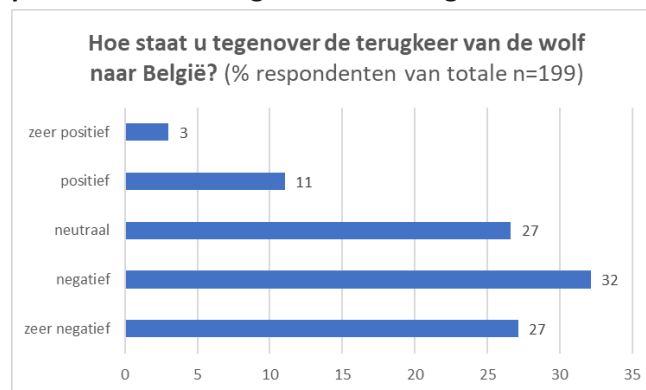
De meest aangeduide Belgische jachtprovincie is Luxemburg, gevolgd door Limburg. Heel wat jagers gaan ook in het buitenland jagen (figuur 5).

Figuur 6. Of de respondenten van mening zijn dat de wolf door natuurlijke trek in België is teruggekomen*Figuur 6 Percentage van de respondenten dat denkt dat de wolf door natuurlijke trek in België is terecht gekomen*

Het grootste deel van de respondenten is van mening dat de wolf niet door natuurlijke trek in België is terechtgekomen (figuur 6).

Figuur 7. Of de respondenten van mening zijn dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de Belgische natuur*Figuur 7 Percentage van de respondenten over hun mening of de wolf een meerwaarde voor de Belgische natuur kan hebben*

Het grootste deel van de respondenten is van mening dat de wolf geen meerwaarde kan hebben voor de Belgische natuur (figuur 7).

Figuur 8. Hoe de respondenten staan tegenover de terugkeer van de wolf in België

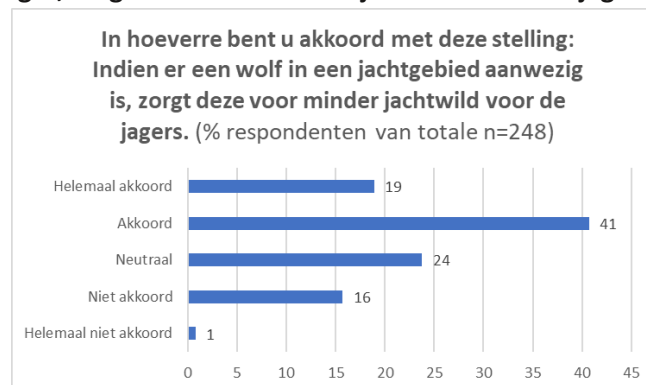
Figuur 8 Percentage van de respondenten over ze tegenover de terugkeer van de wolf in België staan

Het grootste deel van de respondenten staat negatief tegenover de terugkeer van de wolf, gevolgd door zeer negatief en neutraal (figuur 8).

Figuur 9. In hoeverre de respondent akkoord is met de stelling: “Wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden”

Figuur 9 Percentage van de respondenten dat akkoord is met de stelling: “Wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden”

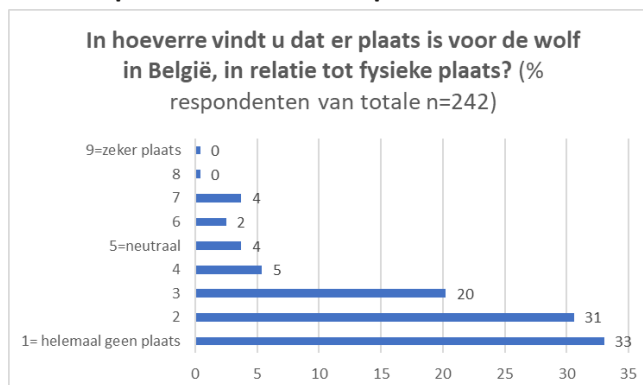
Het grootste deel van de respondenten was niet akkoord met de stelling, gevolgd door helemaal niet akkoord, neutraal en akkoord (figuur 9).

Figuur 10. In hoeverre de respondent akkoord is met de stelling: “Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers”

Figuur 10 Percentage van de respondenten dat akkoord is met de stelling: “Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers”

Het grootste deel van de respondenten was akkoord met de stelling, gevolgd door neutraal en helemaal akkoord (figuur 10).

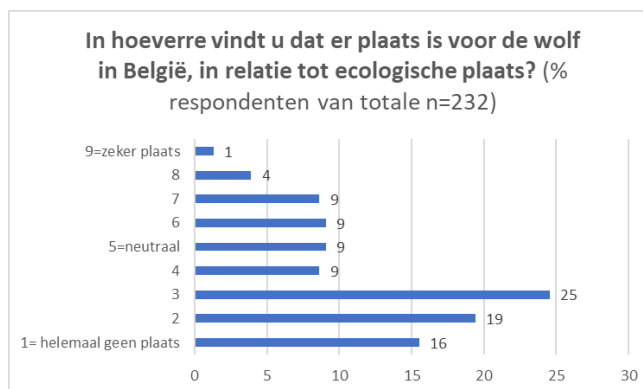
Figuur 11. In hoeverre de respondent vindt dat er plaats is voor de wolf in België op gebied van “fysieke plaats”

Figuur 11 Percentage van de respondenten die vinden dat er een “fysieke plaats” is voor de wolf in België

De meeste respondenten zien geen fysieke plaats in voor de wolf in België (figuur 11).

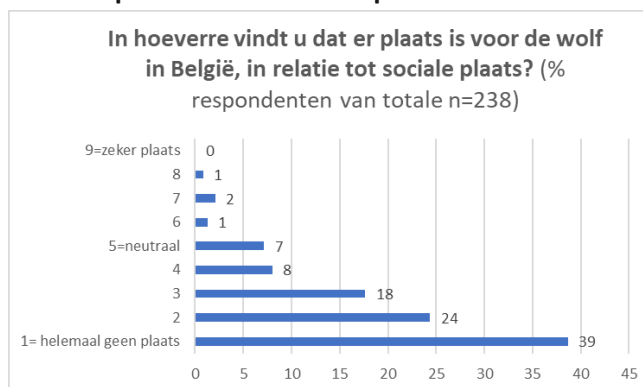
Figuur 12. In hoeverre de respondent vindt dat er plaats is voor de wolf in België op gebied van “Ecologische plaats”

Figuur 12 Percentage van de respondenten die vinden dat er een “ecologische plaats” is voor de wolf in België

Het grootste deel van de respondenten vindt dat er geen ecologische plaats is voor de wolf in België maar er zijn ook een aantal “neutrale” en “wel plaats” stemmen (figuur 12).

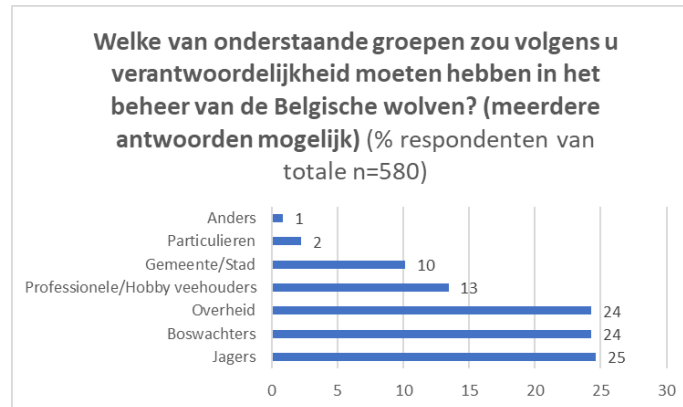
Figuur 13. In hoeverre de respondent vindt dat er plaats is voor de wolf in België op gebied van “Sociale plaats”

Figuur 13 Percentage van de respondenten die vinden dat er een “sociale plaats” is voor de wolf in België

De meeste respondenten vinden dat er helemaal geen sociale plaats is voor de wolf in België. Wel is er een dalende trend naar “neutraal” (figuur 13).

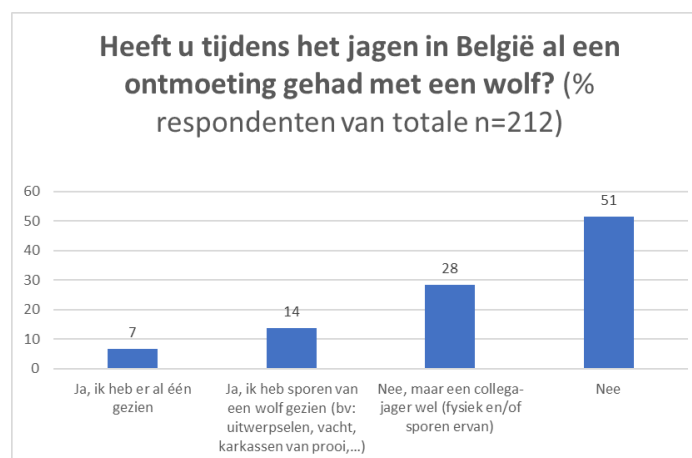
Figuur 14. Wie volgens de respondent verantwoordelijkheid moet hebben over het beheer van de Belgische wolven

Figuur 14 Percentage van de respondenten die volgens hun verantwoordelijkheid moeten hebben over het beheer van de Belgische wolven

Volgens de respondenten moeten voornamelijk jagers verantwoordelijkheid hebben in het beheer van de Belgische wolven, kort gevolgd door boswachters en de overheid (figuur 14).

Figuur 15. Of de respondent al een ontmoeting heeft gehad met een wolf tijdens het jagen in België

Figuur 15 Percentage van de respondenten die al een ontmoeting met een wolf hebben gehad

De meeste respondenten hebben nog geen ontmoeting gehad met een wolf (figuur 15).

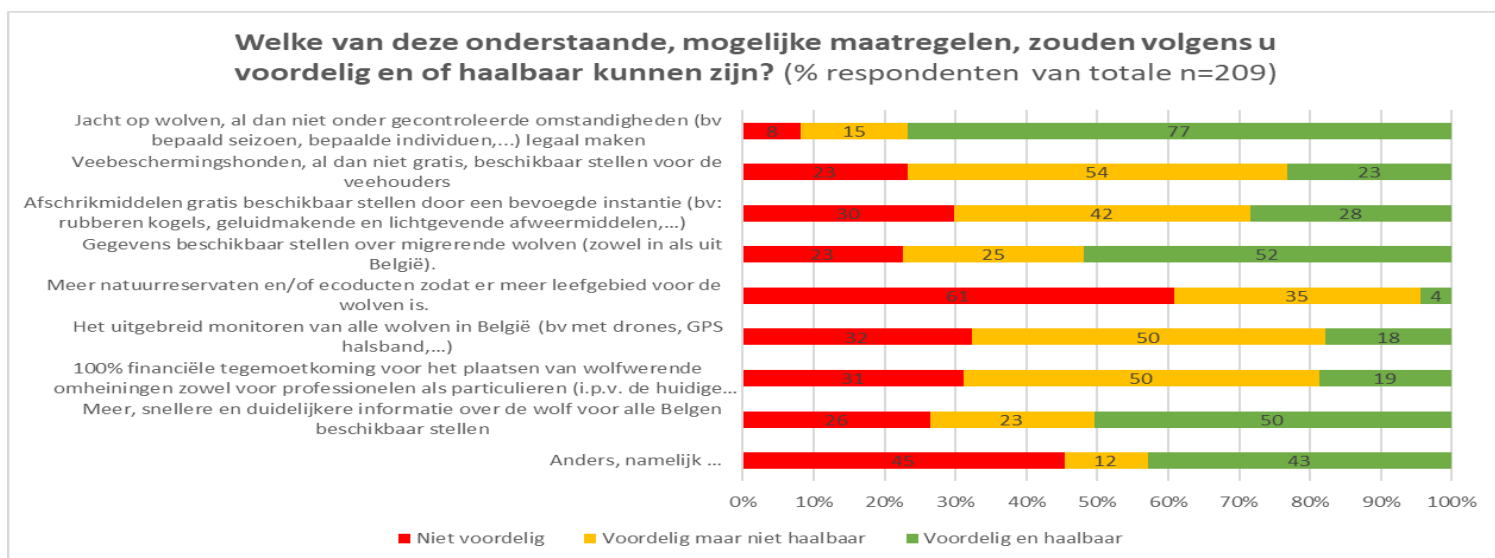
Figuur 16. Of de respondent van mening is of erboven op de huidige maatregelen nog extra maatregelen nodig om het samenleven tussen wolf en mens te vergemakkelijken

Figuur 16 Percentage van de respondenten die vinden dat er bovenop de huidige maatregelen nog extra nodig zijn om het samenleven tussen wolf en mens te vergemakkelijken

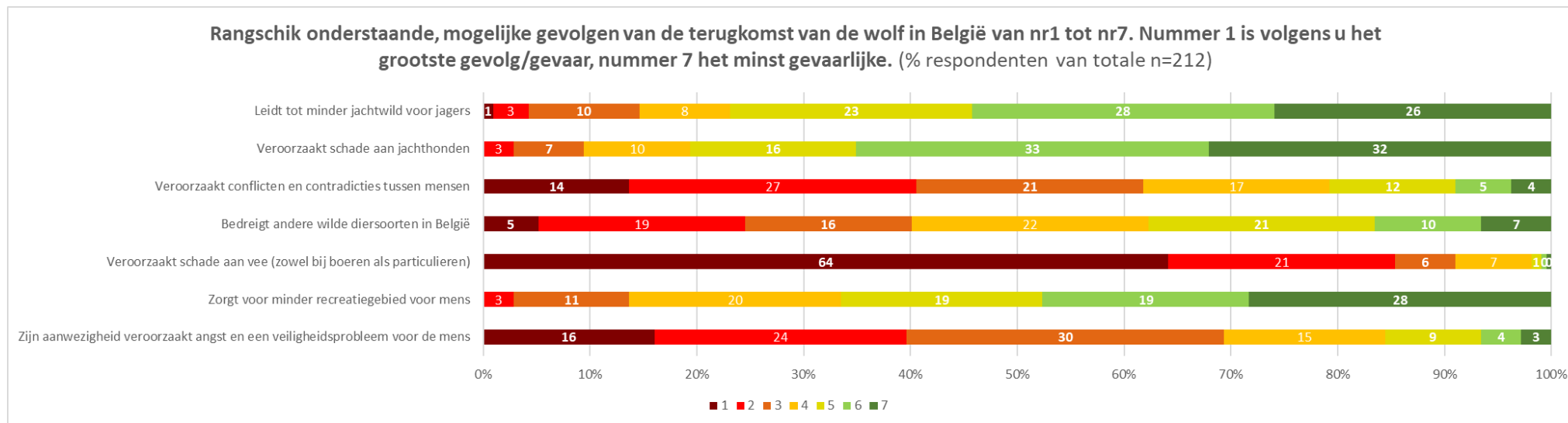
De meeste respondenten vinden dat er nog extra maatregelen nodig zijn om het samenleven tussen mens en wolf te vergemakkelijken, bovenop de huidige (figuur 16).

Figuur 17. Of de respondent van mening is de door ons gegeven maatregelen volgens hun voordelig en/of haalbaar kunnen zijn

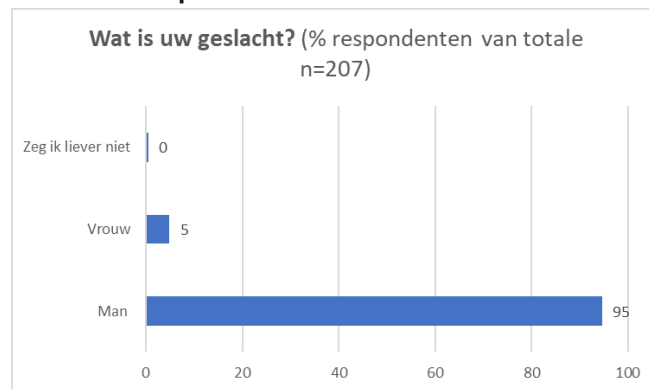

Figuur 17 Percentage van de respondenten of volgens hun een gegeven maatregel voordelig en/of haalbaar is

De meeste respondenten vinden “jacht op wolven legaal maken” de meeste voordelige en haalbare maatregel, gevolgd door “gegevens beschikbaar stellen over migrerende wolven” en “meer, snellere en duidelijkere informatie over de wolf beschikbaar stellen” (figuur 17).

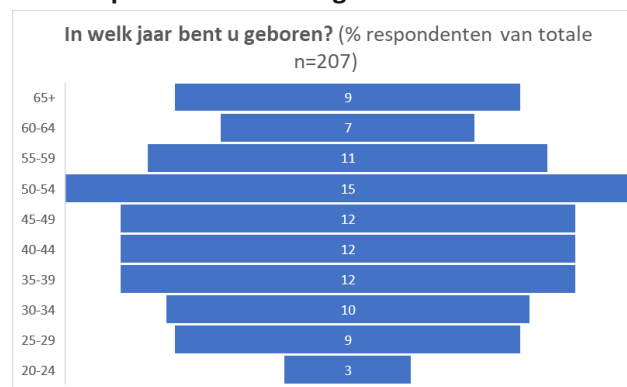
Figuur 18. Wat volgens de respondent de meest gevaarlijke gevolgen zijn van zeven door ons gegeven gevolgen*Figuur 18 Percentage van de respondenten wat volgens hun de meest gevaarlijke gevolgen zijn (keuze uit zeven gegeven gevolgen)*

De meeste respondenten vinden “veroorzaakt schade aan vee” het gevaarlijkste gevolg van de terugkeer van de wolf, gevolgd door “zijn aanwezigheid veroorzaakt angst en een veiligheidsprobleem voor de mens” en “veroorzaakt conflicten en contradicties tussen mensen” (figuur 18).

Figuur 19. Het geslacht van de respondenten

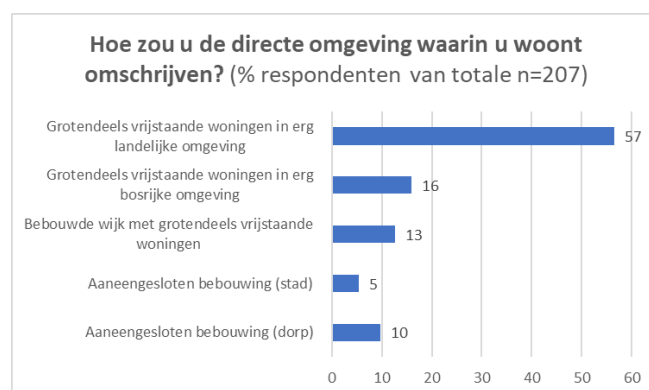
Figuur 19 Percentage van de respondenten wat hun geslacht is

De grootste meerderheid van onze respondenten zijn mannen (figuur 19).

Figuur 20. Leeftijd van de respondenten in categorieën

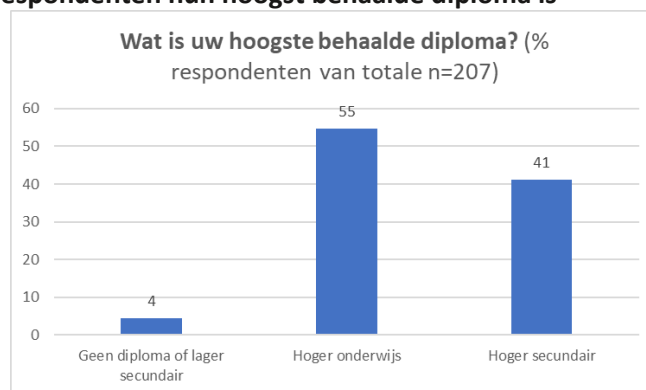
Figuur 20 Percentage van de respondenten wat hun leeftijd is

De meeste respondenten zijn tussen de 50-54 jaar. De overige respondenten zijn verspreid over de andere leeftijdsklasse (figuur 20).

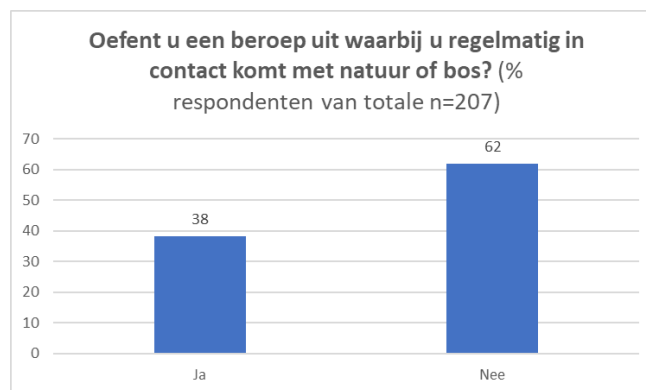
Figuur 21. De directe woonomgeving van de respondenten in categorieën

Figuur 21 Percentage van de respondenten wat hun directe woonomgeving is

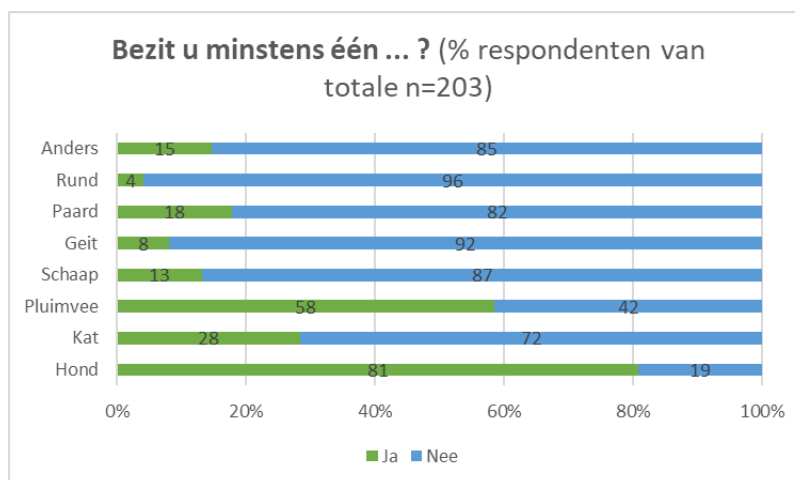
Het grootste deel van onze respondenten is woonachtig in grotendeels vrijstaande woningen, in een erg landelijke omgeving (figuur 21).

Figuur 22. Wat de respondenten hun hoogst behaalde diploma is*Figuur 22 Percentage van de respondenten wat hun hoogst behaalde diploma is*

De meeste van onze respondenten hebben een diploma gehaald in het hoger onderwijs, gevolgd door de respondenten die een hoger secundair diploma hebben (figuur 22).

Figuur 23. Of de respondenten in contact komt met de natuur tijdens zijn/haar beroep*Figuur 23 Percentage van de respondenten dat tijdens hun werk in contact met de natuur komen*

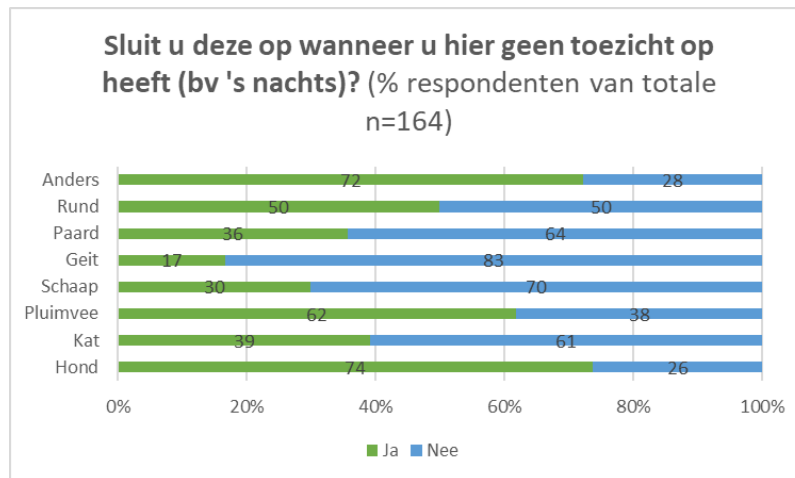
De meerderheid van onze respondenten oefent geen beroep uit waarmee ze regelmatig in contact komen met de natuur of bossen (figuur 23).

Figuur 24. Of de respondenten over (huis)dieren beschikken*Figuur 24 Percentage van de respondenten dat over dieren beschikt*

Het grootste deel van de respondenten beschikt over een hond en meer dan de helft ook over pluimvee (figuur 24).

Figuur 25. Of de respondenten hun dieren opsluiten indien ze hier geen toezicht over hebben

Figuur 25 Percentage van de respondenten dat hun dieren opsluiten indien ze hier geen toezicht op hebben

Het grootste deel van de respondenten sluiten hun dieren op als ze er geen toezicht over hebben. Geiten, schapen en paarden worden minder vaak opgesloten (figuur 25).

Figuur 26. Of de respondenten hun hond ook gebruiken voor de jacht

Figuur 26 Percentage van de respondenten dat hun hond voor de jacht gebruiken

De meerderheid van onze respondenten gebruiken minstens één van hun honden ook voor de jacht (figuur 26).

4.2 Is er een samenhang tussen de variabelen?

In dit deel worden enkele variabelen naast elkaar gezet om te zien of er een samenhang is tussen beiden. Bij sommige variabelen zijn de resultaten in categorieën samengevoegd en wordt dit ook vermeld in de titel. Op deze samengevoegde variabelen zijn ook de testen uitgevoerd. Al de testen werden uitgevoerd met een significantieniveau van 5% ($p < 0.05$). In Bijlage 3 kan u de originele kruistabellen en testen terugvinden.

Is er een verband tussen de leeftijd van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde voor de natuur kan hebben? (Zie Bijlage 3 voor originele kruistabel en correlatietest)

		Denkt u dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur in België?			Total
		Nee	Neutraal	Ja	
Wat is uw leeftijd?	20-29 jaar	18	3	5	26
	30-39 jaar	27	8	10	45
	40-49 jaar	30	11	9	50
	50-59 jaar	33	11	9	53
	60-69 jaar	15	5	2	22
	70-79 jaar	7	2	2	11
Total		130	40	37	207

Tabel 3 Verband tussen de leeftijd van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde voor de natuur kan hebben

Uit de beschrijvende statistieken blijkt dat de meeste respondenten in de leeftijdsklasse zitten van 30-39 jaar (45 op 207=22%), 40-49 (50 op 207=24%), en 50-59 jaar (53 op 207 of 26%). We zien in het algemeen dat de meeste respondenten “nee” zeggen op de vraag of ze denken dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur in België (130 op 207 of 63%). In elke cohorte zit een minderheid die wel een meerwaarde ziet.

Er is echter geen significant verband tussen de leeftijdscategorie van de jagers en of ze denken dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur in België gevonden (Fisher exact test, $X^2= 3.124$, $df= 10$, $n=207$, $p=0.979$).

Leeftijd	Nee	Neutraal	Wel
20-29 jaar	69%	12%	19%
30-39 jaar	60%	18%	22%
40-49 jaar	60%	22%	18%
50-59 jaar	62%	21%	17%
60-69 jaar	67%	23%	10%
70-79 jaar	64%	18%	18%

Tabel 4 Procentuele verdeling van de meningen i.v.m. meerwaarde van de wolf voor de natuur binnen elke leeftijdscategorie

We zien dat de positieve, negatieve en neutrale meningen relatief evenredig verdeeld zijn over de verschillende leeftijdscategorieën.

Is er een verband tussen hoe vaak een bepaalde persoon gaat jagen en in hoeverre deze persoon 'leidt tot minder jachtwild voor jagers' een belangrijk gevolg vindt? (Zie Bijlage 3 voor originele kruistabel)

		Denkt u dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur in België?			Total
		Niet	Neutraal	Wel	
Wat is uw geslacht?	Vrouw	7	0	3	10
	Man	122	40	34	196
Total		129	40	37	206

Tabel 5 Verband tussen hoe vaak een bepaalde persoon gaat jagen en in hoeverre deze persoon 'leidt tot minder jachtwild voor jagers' een belangrijk gevolg vindt van de aanwezigheid van de wolf

Er hebben zeer weinig vrouwen deelgenomen aan de enquête (5% van de respondenten). 30% van de vrouwen denkt dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de Belgische natuur, en 70% denkt dat de wolf geen meerwaarde kan hebben. Geen enkele vrouwelijke deelnemers stemde neutraal. 18% Van de mannen vindt dat de wolf een meerwaarde kan hebben, 20% stemde neutraal en 62% vindt dat de wolf geen meerwaarde kan hebben.

Is er een verband tussen de directe woonomgeving van een persoon en zijn/haar mening over de wolf? (Zie Bijlage 3 voor originele kruistabel en correlatietest)

		Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?			Total
		Negatief	Neutraal	Positief	
Hoe zou u de directe omgeving waarin u woont omschrijven? Duid aan wat er het beste mee overeenkomt.	Aaneengesloten bebouwing/bebouwde wijk	27	11	4	42
	Grotendeels vrijstaande woningen in erg landelijke/bosrijke omgeving	68	35	22	125
Total		95	46	26	167

Tabel 6 Verband tussen de directe woonomgeving van de respondent en hun mening over de terugkeer van de wolf

64% van de mensen die in een aaneengesloten bebouwing/bebouwde wijk wonen (stad of dorp) staan negatief tegenover de terugkeer van de wolf, 26% had een neutrale houding en 10% stond positief tegenover de terugkeer van de wolf. Bij de personen die in grotendeels vrijstaande woningen in erg landelijke/bosrijke omgeving wonen, was de mening 54% negatief, 28% neutraal en 18% positief.

Er is geen significant verband tussen de directe omgeving waar een persoon woont en hoe deze persoon staat tegenover de terugkeer van de wolf ($X^2=1,894$ df= 2, n=167, p=0.388).

Is er een verband tussen het houden van dieren en de mening over de wolf? (Zie Bijlage 3 voor correlatietest)

		Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?			Total
		Negatief	Neutraal	Positief	
Bezit u over minstens één dier thuis?	Ja	81	37	18	136
	Nee	4	6	3	13
Total		85	43	21	149

Tabel 7 Verband tussen het houden van dieren en de mening over de wolf

Uit de beschrijvende statistieken blijkt dat slechts 9% van jagers geen huisdieren hebben. We zien een lichte trend naar significantie tussen het bezitten van dieren en hoe deze persoon staat tegenover de terugkeer van de wolf (Fisher exact test $F\chi^2=4,016$, $df=2$, $n=149$, $p=0.092$). Mensen die thuis minstens één dier hebben, neigen in het algemeen negatiever te staan tegenover de terugkeer van de wolf dan mensen die niet over dieren beschikken (60% vs. 31%). Van de mensen zonder dieren thuis, staan 23% positief tegenover de terugkeer van de wolf terwijl dit slechts 13% is bij de mensen die wel over dieren beschikken.

Is er een verband tussen hoelang een bepaalde persoon al jaagt en zijn/haar mening over de wolf? (Zie Bijlage 3 voor correlatietest)

		Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?			Total
		Negatief	Neutraal	Positief	
Hoeveel jaren jaagt u al?	1-9 jaar	34	19	12	65
	10-19 jaar	34	11	6	51
	20-29 jaar	22	13	7	42
	30-39 jaar	18	7	2	27
	40-49 jaar	7	3	1	11
	50+ jaar	3	0	0	3
Total		118	53	28	199

Tabel 8 Verband tussen jaren jachtervaring en houding tegenover de terugkeer van de wolf

We zien dat in elke klasse van jaren jachtervaring de meerderheid negatief staat tegenover de terugkeer van de wolf.

Er is geen significant verband tussen de jachtervaring van een persoon en hoe deze staat tegenover de terugkeer van de wolf (Fisher exact test, $X^2=6,970$, $df=10$, $n=199$, $p=0.830$).

Is er een verband tussen het opleidingsniveau van een persoon en zijn/haar mening over de wolf?
(Zie Bijlage 3 voor correlatietest)

		Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?			Total
		Negatief	Neutraal	Positief	
Wat is uw hoogste behaalde diploma?	Hoger secundair	45	16	11	72
	Hoger onderwijs	47	27	14	88
Total		92	43	25	160

Tabel 9 Verband tussen opleidingsniveau en houding tgv. de terugkeer van de wolf

Uit de beschrijvende statistieken blijkt dat beide groepen ongeveer even positief staan tegenover de terugkeer van de wolf. Bij personen die het hoger secundair als hoogst behaalde diploma hebben is 15% positief, bij mensen die hoger onderwijs gevolgd hebben is dit 16%. Er staan iets meer mensen met een secundair diploma negatief tegenover de terugkeer van de wolf (63% vs. 53%).

Er is geen significant verband tussen het hoogst behaalde diploma van een persoon en hoe deze tegenover de terugkeer van de wolf staat ($X^2=1.634$, $df= 2$, $n=160$, $p=0.442$).

Is er een verband tussen het opleidingsniveau van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur?

		Denkt u dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur in België?					Total
		Zeker wel	Allicht wel	Neutraal	Allicht niet	Zeker niet	
Wat is uw hoogste behaalde diploma?	Hoger secundair	4	9	17	36	19	85
	Hoger onderwijs	4	19	19	46	25	113
Total		8	28	36	82	44	198

Tabel 10 Verband tussen het opleidingsniveau van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur

Binnen elk opleidingsniveau denkt de meerderheid dat de wolf geen meerwaarde kan hebben voor de natuur in België.

Er is geen significant verband tussen het hoogst behaalde diploma van een persoon en in hoeverre deze persoon denkt dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de Belgische natuur (Fisher exact test $X^2= 1.874$, $df= 4$, $n=198$, $p=0.780$).

Is er een verband tussen hoe vaak een persoon in contact komt met de natuur tijdens zijn/haar beroep en zijn/haar mening over de wolf? (Zie Bijlage 3 voor correlatietest)

		Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?			Total
		Negatief	Neutraal	Positief	
Oefent u een beroep uit waarbij u regelmatig in contact komt met natuur of bos?	Ja	35	19	10	64
	Nee	60	27	16	103
Total		95	46	26	167

Tabel 11 Verband tussen hoe vaak een persoon in contact komt met de natuur tijdens zijn/haar beroep en zijn/haar mening over de wolf

Het percentage personen dat positief, neutraal en negatief denken tegenover de terugkeer van de wolf is, redelijk gelijk is tussen mensen die beroepshalve wel of niet vaak in contact komen met de natuur. Bij personen die regelmatig tijdens hun beroep in contact met de natuur komen is dit 15% positief, 30% neutraal en 55% negatief, personen die niet in contact komen met de natuur tijdens hun werk is dit 16% positief, 26% neutraal en 58% negatief). De resultaten tonen dat in deze steekproef "contact met de natuur" tijdens het werk geen invloed op de mening van de desbetreffende persoon heeft.

Er is geen significant verband tussen of een persoon al dan niet in contact komt met de natuur tijdens zijn/haar beroep en hoe deze persoon staat tegenover de terugkeer van de wolf ($X^2=0.261$, $df= 2$, $n=167$, $p=0.878$).

Is er een verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of hij/zij denkt dat deze op een natuurlijke wijze in België is terechtgekomen? (Zie Bijlage 3 voor correlatietest)

		Denkt u dat de wolf door natuurlijke trek in België is teruggekomen?			Total
		Ja	Nee	Ik weet het niet	
Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?	Negatief	7	90	21	118
	Neutraal	11	34	8	53
	Positief	10	14	4	28
Total		28	138	33	199

Tabel 12 Verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of hij/zij denkt dat deze op een natuurlijke wijze in België is terechtgekomen.

Het grootste deel van de jagers die denken dat de wolf niet door natuurlijke trek in België is terecht gekomen, staat ook negatief tegenover de terugkeer van de wolf (65%). Het grootste deel dat niet zeker weet of de wolf op natuurlijke wijze in België is terecht gekomen, staat negatief tegenover de terugkeer van de wolf (64%). Bij de mensen die denken dat de wolf door natuurlijke trek in België is terechtgekomen, zijn de meningen verdeeld (36% positief, 39% neutraal, 25% negatief).

Er is een significant verband tussen of een persoon denkt dat de wolf al dan niet door natuurlijke trek in België is gekomen en hoe deze persoon staat tegenover de terugkeer van de wolf (Fisher exact test: $X^2=19.358$, $df= 4$, $n=199$, $p=0.001$).

Is er een verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of deze al een ontmoeting heeft gehad met een wolf? (Zie Bijlage 3 voor originele kruistabel en correlatietest)

		Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?			Total
		Negatief	Neutraal	Positief	
Heeft u tijdens het jagen in België al een ontmoeting gehad met een wolf?	Ja, ik heb er al een gezien en/of sporen ervan en/of een collega jager van me	51	24	9	84
	Nee	47	23	17	87
Total		98	47	26	171

Tabel 13 Verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of deze al een ontmoeting heeft gehad met een wolf

Uit de beschrijvende statistieken blijkt dat ongeveer de helft van de jagers reeds direct of indirect contact had met de wolf, maar dat lijkt de mening t.o.v. de terugkeer van de wolf niet te beïnvloeden.

Er is geen significant verband tussen of een bepaalde persoon (of een collega jager) al dan niet al een ontmoeting heeft gehad met een wolf en hoe deze persoon staat tegenover de terugkeer van de wolf ($X^2=2.594$, $df= 2$, $n=171$, $p=0.273$).

Is er een verband tussen hoe vaak een bepaalde persoon gaat jagen en in hoeverre deze persoon 'leidt tot minder jachtwild voor jagers' een belangrijk gevolg vindt?

		Hoe vaak gaat u jagen?					Total
		Meerdere keren per week	Ongeveer 1 keer per week	Ongeveer 1 keer per maand	Ongeveer 1 keer per trimester	Anders, namelijk	
Rangschik onderstaande, mogelijke gevolgen van de terugkeer van de wolf in België van nr1 tot nr7. Nummer 1 is volgens u het grootste gevolg/gevaar, nummer 7 het minst gevaarlijke	1ste meest gevaarlijke	0	0	1	0	1	2
	2de meest gevaarlijke	2	0	3	0	1	6
	3de meest gevaarlijke	1	10	5	2	4	22
	4de meest gevaarlijke	2	11	2	0	1	16
	5de meest gevaarlijke	14	23	9	0	2	48
	6de meest gevaarlijke	20	24	8	0	5	57
	7de meest gevaarlijke	11	34	4	0	6	55
Total		50	102	32	2	20	206

Tabel 14 Verband tussen hoe vaak een bepaalde persoon gaat jagen en in hoeverre deze persoon 'leidt tot minder jachtwild voor jagers' een belangrijk gevolg vindt

Uit de beschrijvende statistieken blijkt dat de meerderheid van de personen 'leidt tot minder jachtwild voor jagers' het 6de meeste gevaarlijke gevolg vinden (28%). Dit waren voornamelijk personen die meerdere keren per week jagen of ongeveer één keer per week. Het 7de meest gevaarlijke gevolg werd door 27% van de personen gekozen door voornamelijk personen die ongeveer één keer per week jagen. Het vijfde meest gevaarlijke gevolg behaalde 23% van de stemmen en is dus de derde meest voorkomende situatie. Slechts 1% vindt 'leidt tot minder jachtwild voor jagers' het gevaarlijkste gevolg en 3% vindt het, het tweede meeste gevaarlijke gevolg.

Is er een verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling "wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden"? (Zie Bijlage 3 voor originele kruistabel en correlatietest)

In hoeverre bent u akkoord met deze stelling: Wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden.

		Akkoord	Neutraal	Niet akkoord	Total
Hoeveel jaren jaagt u al? (Gewoon een geschat cijfer is hier voldoende bv 15)	1-9 jaar	19	15	52	86
	10-19 jaar	9	8	45	62
	20-29 jaar	8	12	29	49
	30-39 jaar	3	3	24	30
	40-49 jaar	5	3	8	16
	50+ jaar	1	0	4	5
Total		45	41	162	248

Tabel 15 Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling "wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden"

In elke cohorte "jaren jachtervaring" is de meerderheid niet akkoord met deze stelling.

Er is geen significant verband tussen de jaren jachtervaring van een persoon en in hoeverre deze akkoord gaat met de stelling "Wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden" (Fisher-exact test $X^2=10.784$, $df= 10$, $n=248$, $p=0.397$).

Is er een verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling: "Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers"? (Zie Bijlage 3 voor originele kruistabel en correlatietest)

In hoeverre bent u akkoord met deze stelling: Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers.

		Akkoord	Neutraal	Niet akkoord	Total
Hoeveel jaren jaagt u al? (Gewoon een geschat cijfer is hier voldoende bv 15)	1-9 jaar	48	20	18	86
	10-19 jaar	32	21	9	62
	20-29 jaar	32	9	8	49
	30-39 jaar	18	7	5	30
	40-49 jaar	15	0	1	16
	50+ jaar	3	2	0	5
Total		148	59	41	248

Tabel 16 Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling "Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers."

De meeste jagers in elke leeftijdscategorie vinden dat een wolf in een jachtgebied zorgt voor minder jachtwild voor de jagers.

Er is geen significant verband tussen de jachtervaring van een persoon en in hoeverre deze akkoord gaat met de stelling "Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers" (Fisher-Exact test: $X^2=14.623$, $df= 10$, $n=248$, $p=0.118$).

Is er een verband tussen de leeftijd van een persoon en zijn/haar mening over de wolf? (Zie Bijlage 3 voor correlatietest)

		Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?			Total
		Negatief	Neutraal	Positief	
Wat is uw leeftijd?	20-29 jaar	13	5	4	22
	30-39 jaar	20	8	8	36
	40-49 jaar	18	16	5	39
	50-59 jaar	28	10	6	44
	60-69 jaar	9	5	3	17
	70-79 jaar	7	2	0	9
Total		95	46	26	167

Tabel 17 Verband tussen de leeftijd van een persoon en zijn/haar mening over de wolf

Binnen elke leeftijdscategorie staat de meerderheid negatief t.o.v. de terugkeer van de wolf naar België. Uit de beschrijvende statistieken blijkt dat bij de klasse "70-79 jaar" 78% van de mensen negatief staan tegenover de terugkeer van de wolf en ook niemand van deze klasse positief staat tegenover de terugkeer van de wolf. Deze wordt gevolgd door de klasse "50-59 jaar" waar 64% een negatieve houding heeft en door "20-29 jaar" waar 59% een negatieve houding heeft. De klasse waar het meeste mensen positief waren was klasse "30-39 jaar" met 22%, gevolgd door klasse "20-29 jaar" met 18%.

Er is geen significant verband tussen de leeftijd van een persoon en hoe deze staat tegenover de terugkeer van de wolf ($df= 10$, $n=167$, $p=0.660$).

Is er een verband tussen het geslacht van een persoon en zijn/haar mening over de wolf? (Zie Bijlage 3 voor correlatietest)

		Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?			Total
		Negatief	Neutraal	Positief	
Wat is uw geslacht?	Man	89	44	24	157
	Vrouw	5	2	2	9
Total		94	46	26	166

Tabel 18 Verband tussen het geslacht van een persoon en zijn/haar mening over de wolf

Uit de beschrijvende statistieken blijkt dat de meerderheid van zowel mannen als vrouwen negatief staan tegenover de terugkeer van de wolf. De steekproef bevatte zeer weinig vrouwelijke jagers ($n=9$).

Op basis van de steekproef is er geen significant verband tussen het geslacht van een persoon en hoe deze staat tegenover de terugkeer van de wolf (Fisher exact test: $X^2=0.624$, $df= 2$, $n=166$, $p=0.794$).

5 Discussie

Net zoals voorgaande onderzoeken m.b.t. de houding van jagers tegenover wolven, hadden de meeste respondenten (59%) een negatieve houding tegenover de terugkeer van de wolf. Wel stond een deel van respondenten ook positief tegenover de terugkeer van de wolf (14%). De overige 27% was neutraal. Het is moeilijk om te beoordelen welke factoren deze houdingen veroorzaken aangezien sommige van onze resultaten afwijken van voorgaande onderzoeken en de steekproef beperkt was.

Uit voorgaand onderzoek bleek dat vrouwen in het algemeen een negatievere kijk kunnen hebben op de terugkeer van de wolf, in vergelijking met mannen (Van Eeden et al., 2021). In deze enquête stond 56% van de deelnemende vrouwen, en 57% van de mannen, negatief tegenover de terugkeer van de wolf. Het aantal deelnemende vrouwen - slechts 5% van de respondenten - was te beperkt om besluiten hierover te trekken. Hiervoor zou het voordelig zijn dezelfde studie bij een groter aantal vrouwen en ook in andere landen uit te voeren om zo wel een representatieve steekproef te behalen.

In hetzelfde onderzoek van Van Eeden et al (2021) vond men dat oudere mensen vaker een negatievere houding hebben tegenover wolven dan jongere mensen. Ik vond geen significant verband tussen de leeftijd van een persoon en hoe deze staat tegenover de terugkeer van de wolf. Alle jagers, jong en oud, stonden voornamelijk negatief tegenover de wolf. De oudste leeftijdsklasse (70-79 jaar) stond het meest negatief tegenover de terugkeer van de wolf (78% van de respondenten), en er stond niemand uit deze klasse positief over de terugkeer van de wolf. Dit zou mogelijk verklaard kunnen worden omdat deze personen in een andere tijdsperiode zijn opgegroeid waar er minder over de wolf werd gesproken in tegenstelling tot nu. Ook zou het kunnen dat de steeds veranderende menselijke cultuur (O'Neil, 2006) een invloed heeft. Om dit te kunnen ondersteunen, zou er verder onderzoek naar gepleegd moeten worden.

Plattelandsbewoners zouden in het algemeen vaker een negatieve houding hebben tegenover de wolf in vergelijking met stadsbewoners. De bepalende factor hierbij is dat plattelandsbewoners sneller in contact kunnen komen met wolven en stadsbewoners dus een 'ver van mijn bed syndroom' hebben (Bath, 1987; Kellert, 1999). Dit wordt ook gemotiveerd doordat mensen die dicht bij een wolvegebied wonen, sneller geconfronteerd worden met negatieve ervaringen van vrienden, lokale media en kennissen (Karlsson & Sjöström, 2007). Ik vond geen significant verband tussen de directe omgeving waar een persoon woont en hoe deze persoon staat tegenover de terugkeer van de wolf. Er waren iets meer personen die in een aaneengesloten bebouwing/bebouwde wijk wonen die negatief tegenover de wolf stonden dan personen die woonachtig waren in grotendeels vrijstaande woningen in erg landelijke/bosrijke omgeving (64% versus 54%), maar het verschil was niet significant. Dit is mogelijk te verklaren door het druk bevolkt gebied doorheen volledig België, zeker in vergelijking met bv. Finland waar hetzelfde werd getest in een onderzoek van Bisi et al (2010), en waar wel een correlatie was tussen woonplaats en de mening over de wolf.

Het gebrek aan ervaring kan de mening over de wolf snel doen omslaan. Zo kan één enkel incident dat als negatief wordt ervaren, een neutrale mening doen omslaan naar een negatieve (Heberlein en Ericsson, 2008). Of deze theorie ook een invloed op onze respondenten heeft gehad is niet duidelijk maar zeker niet ondenkbaar. 49% van de respondenten (of een collega van hun), heeft een al dan niet directe ontmoeting met een wolf gehad, maar hier was geen significant verband met de terugkeer van de wolf.

Een correlatie die we wel hebben kunnen ondersteunen is dat mensen die van mening zijn dat de wolf op een onnatuurlijke manier in België is terechtgekomen, ook meestal een negatieve kijk hebben op de terugkeer ervan. Mensen die denken dat de wolf op een natuurlijke manier in België is terechtgekomen, hebben vaker een positieve mening tegenover de wolf. Dit resultaat is ook gevonden bij een voorgaand onderzoek van Vanheukelom et al (2019). De vraag blijft of het

verschaffen van meer informatie over de natuurlijke wijze van terugkeer van de wolf, een invloed kan hebben op hun mening over de wolf.

“Schade aan vee” werd door 64% van de respondenten gekozen als het gevaarlijkste gevolg van de terugkeer van de wolf. Dit komt overeen met een onderzoek van Majić en Bath (2010) waar schade aan vee ook als het gevaarlijkste gevolg werd gekozen. Dit komt mogelijk omdat 91% van onze respondenten beschikt over dieren en ze zich hierdoor sneller het emotionele gevolg kunnen inbeelden bij hunzelf. Ook kan het zijn dat ze hierdoor sneller het economische verlies kunnen inbeelden en de gevolgen hiervan (Russo et al. 2016). Aanvallen op veestapels worden ofwel sterk overdreven of net gebagatelliseerd in het nieuws waardoor deze ook direct invloed kunnen hebben op de mening op de terugkeer van de wolf (Linnell, 2013).

Opvallend was dat veel jagers momenteel niet veel schrik hebben van aanvallen op hun jachthonden aangezien dit voornamelijk werd gekozen als 6de (33% van de respondenten) en 7de (32% van de respondenten) gevaarlijkste gevolg. Dit terwijl verlies van een hond door een wolvenaantal tijdens onderzoek van Kojola en Kuittinen (2002) als één van de ergste gevolgen werd gekozen, samen met schade aan vee en bedreiging voor de mens. Deze bezorgdheid wordt verklaard omdat er ook vaak veel tijd zit in het trainen ervan (Everaert et al., 2018). Aangezien 85% van onze respondenten die over een hond beschikken (81% van alle respondenten beschikken over een hond), ze ook voor de jacht gebruiken, hadden wij verwacht dat dit gevolg hogerop zou geëindigd zijn. Dit is mogelijk te verklaren omdat dit voorval nog niet in België is voorgekomen of gecommuniceerd werd en de jagers zich dus nog niet in de plaats hebben gesteld van de mogelijke gedupeerde. Dit kan wel eerder het geval zijn geweest met het gevolg ‘schade aan vee’, gemotiveerd door de meerdere wolvenaantallen die in de media zijn verschenen.

Een vraag die we zeker in deze enquête hadden kunnen toevoegen is: “In hoeverre bent u van mening dat u geïnformeerd bent over de problemen die wolven met zich kunnen meebrengen?”. Dit is namelijk omdat personen die geïnformeerd blijven over problemen met wolven, in het algemeen een positievere houding ten opzichte van de wolf hebben (Van Eeden et al., 2021). Personen die voornamelijk een neutrale houding hebben tegenover de wolf, tonen vaak geen interesse in de wolf waardoor ze ook niet op zoek gaan over informatie rondom de mogelijke problemen ervan. Hierdoor wordt hun mening dus ook niet beïnvloed. Personen die voorstander van de wolf zijn of deze net verafschuwen, zoeken de meeste informatie op en zijn hierdoor ook het meeste op de hoogte van de wolf en wat deze met zich meebrengt. Wel zijn beide niet geneigd hun negatieve of net positieve mening hierover aan te passen (Ericsson en Heberlein, 2003). Dit is mogelijk te verklaren omdat ze door gericht onderzoek, deze informatie als hefboom kunnen gebruiken om zo hun pro- of contra-argumenten te versterken (bv opzoeken hoeveel aanvallen op vee er al gebeurd zijn in België).

Verder heb ik onderzocht of de jachtervaring van de respondenten en hun opleidingsniveau een invloed hadden op hun visie. Uit de enquête bleek dat beide variabelen geen significante samenhang hebben met de visie van de respondenten. Het lijkt wel zo dat personen met minder jachtervaring sneller geneigd zijn een positieve houding aan te nemen, maar om dit hard te maken dient de steekproef uitgebreid te worden. Er was ook geen significant verband tussen of een persoon al dan niet in contact komt met de natuur tijdens zijn/haar beroep en hoe deze persoon staat tegenover de terugkeer van de wolf. Het hoogst behaalde diploma heeft ook geen significant verband met de mening over de wolf. Er waren iets meer personen met een secundair diploma als hoogste diploma negatief tegenover de wolf dan personen die hoger onderwijs gevolgd hebben. Ongeveer hetzelfde percentage van beide klassen zijn positief. In weinig opleidingen leert men iets over de invloed van grote predatoren op een ecosysteem. Dit zou wel een werkpunt in de toekomst kunnen zijn en zo kunnen verhelpen dat 65% van de respondenten van mening is dat wolven geen meerwaarde kunnen hebben voor de natuur in België.

Ook ging 25% van de totale stemmen naar dat jagers verantwoordelijkheid zouden moeten hebben in het beheer van de Belgische wolven. 24% van de totale stemmen gingen ook zowel naar de overheid als naar de boswachters. Dit duidt toch mogelijk wel op enthousiasme van de jagers en dat

ze ook zelf persoonlijk zouden willen meehelpen. Wat ze hiermee nu echt bedoelen, kunnen we niet met zekerheid uit onze resultaten halen. Het is dus zeker interessant om verder te onderzoeken of dit vooral gaat over de populatie onder controle houden/uitroeien door jacht of ook door het passief monitoren van individuen door observatie.

67% van de respondenten waren van mening dat er boven op de huidige maatregelen, nog extra maatregelen nodig waren om het samenleven tussen mens en wolf te vergemakkelijken. Bij de vervolgvraag over welke maatregelen volgens de jagers voordelig en haalbaar waren, waren “jacht, al dan niet onder gecontroleerde omstandigheden, op wolven legaal maken”, “gegevens beschikbaar stellen over migrerende wolven” en “meer, snellere en duidelijkere informatie over de wolf voor alle Belgen beschikbaar stellen” de meest gegeerde. Het is dus zeker interessant om verder onderzoek te doen naar deze resultaten en ook de concrete haalbaarheid in kaart te brengen. Deze geüpdatete inzichten kunnen mogelijk in combinatie met andere reeds bewezen maatregelen, het samenleven tussen wolf en mens vergemakkelijken en zo verdere conflicten verminderen. Dit zijn maatregelen zoals: voldoende wilde prooien beschikbaar te houden zodat de wolf zich minder snel zal toeleggen op vee (Newsome, et al., 2015), duidelijke en betrouwbare informatie geven aan mensen omtrent de wolf om zo eventuele aanvallen te vermijden (Penteriani, et al., 2016) en de sociaaleconomische aspecten van het behouden van wolvenpopulaties benoemen en deze kennis ook doorgeven aan de burgers (Boitani et al., 2010). Concrete maatregelen die mogelijk wel genomen kunnen worden om aanvallen op vee te verminderen zijn: het beter beschermen van veestapels (wolf-proof omheining of wolfwerende honden), het tijdig verwijderen van karkassen om wolven niet aan te trekken, betere wolvenmonitoring om overlap tussen wolvengebieden en veestapels te vermijden, probleemwolven verwijderen, subsidies geven voor verhoogde menselijke aanwezigheid bij het vee, ... Het verminderen van veestapels en overschakelen naar een planten gedomineerd dieet, is ook een mogelijkheid die allicht moeilijker te realiseren is (Eshel et al., 2014; Poore & Nemecek, 2018).

Het feit dat zowel “veroorzaakt angst en een veiligheidsprobleem voor de mens” en “veroorzaakt conflicten en contradicties tussen mensen” sterk werden aangeduid als 2de -3de gevaarlijkste gevolgen door de terugkeer van de wolf, kan mogelijk ook aanduiden dat ze een sterk meningsverschil voelen met de gewone burger of groepen die de terugkeer van de wolf in het algemeen positiever ervaren. Verder onderzoek is dus zeker interessant aangezien dit mogelijk aantoont dat wolven een effect kunnen hebben op de sociale samenleving. Deze contradicties zijn wel te verklaren aangezien groepen die dicht bij de wolf staan, ook meer belang hechten aan het debat erover (Williams et al., 2002). Wel blijft “schade aan vee” nog overduidelijk het gevaarlijkste gevolg volgens de respondenten.

Opvallend was dat onze respondenten voornamelijk frequente jagers waren. 26% jaagt meerdere keren per week en 49% jaagt ongeveer één keer per week. Het is mogelijk dat de verdeling in de resultaten anders was indien de jachtfrequentie meer verdeeld was. Eerst werd ons ook door het HVV beloofd dat ze deze enquête zouden delen op al hun sociale-mediakanalen. Deze stijging van het aantal respondenten was uiteraard voordelig geweest voor de betrouwbaarheid van de resultaten door de stijging in de steekproefgrootte. Desondanks blijft het een gevoelig thema en zullen personen die zich aangetrokken voelen door dit thema en er een uitgesproken mening over hebben, sneller geneigd zijn deel te nemen aan een enquête erover.

Besluit

In dit onderzoek verhelderden we de visie van Vlaamse jagers op de terugkeer van de wolf in België. Hiervoor hebben we een online enquête verdeeld, strikt onder jagers. De deelnemers waren voornamelijk frequente jagers die wekelijks of meermaals per week jaagden.

Uit deze resultaten blijkt dat jagers voornamelijk een negatieve kijk hebben op de terugkeer van de wolf. Variabelen zoals jachtervaring, opleidingsniveau, directe woonomgeving, in contact komen met de natuur tijdens hun beroep, een al dan niet directe ontmoeting met een wilde wolf gehad hebben, leeftijd en geslacht hadden geen significante invloed op de mening van de jagers over de terugkeer van de wolf, hoewel dat bij sommige andere onderzoeken in andere streken wel het geval was. Om te verklaren wat deze verschillen veroorzaakt, is verder onderzoek nodig.

Het van mening zijn dat de wolf, al dan niet, op een natuurlijke manier in België is terechtgekomen, hangt wel significant samen met hun visie. Zo hebben mensen die van mening zijn dat de wolf op een onnatuurlijke manier in België is terechtgekomen, ook meestal een negatieve kijk op de terugkeer ervan. Mensen die denken dat de wolf op een natuurlijke manier in België is terechtgekomen, hebben dan weer vaker een positieve mening tegenover de wolf. Dit bevestigt eerder onderzoek. Ook neigen meer respondenten die zelf dieren houden, een negatieve houding tegenover de wolf te hebben, iets wat ook in andere studies belangrijk bleek te zijn.

De meeste respondenten zijn van mening dat er boven op de huidige maatregelen, ook nog extra maatregelen nodig zijn om het samenleven tussen wolf en mens te bevorderen. Mogelijke, nieuwe maatregelen werden in de enquête voorgesteld en hieruit blijkt dat voornamelijk “jacht, al dan niet onder gecontroleerde omstandigheden, op wolven legaal maken”, “gegevens beschikbaar stellen over migrerende wolven” en “meer, snellere en duidelijkere informatie over de wolf voor alle Belgen beschikbaar stellen” voordelige en haalbare maatregelen zijn volgens de respondenten. “Schade aan vee”, “veroorzaakt angst en een veiligheidsprobleem voor de mens” en “veroorzaakt conflicten en contradicties tussen mensen” worden als gevaarlijkste gevolgen gezien ten gevolge van de terugkeer van de wolf.

De negatieve kijk van de respondenten over de terugkeer van de wolf en de vraag naar extra maatregelen bevestigt de onzekerheid van de jagers over het gedijen van wolven in Vlaanderen. Verder onderzoek rond dit onderwerp is nodig om de rust te herstellen voor alle betrokken partijen.

Lijst van tabellen en figuren

Lijst van tabellen

Tabel 1 Genetische codes en namen van Belgische wolven (Mergeay et al., 2019).	14
Tabel 2 Overzicht resultatenverwerking	29
Tabel 3 Verband tussen de leeftijd van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde voor de natuur kan hebben.....	41
Tabel 4 Procentuele verdeling van de meningen i.v.m. meerwaarde van de wolf voor de natuur binnen elke leeftijdscohort	41
Tabel 5 Verband tussen hoe vaak een bepaalde persoon gaat jagen en in hoeverre deze persoon 'leidt tot minder jachtwild voor jagers' een belangrijk gevolg vindt van de aanwezigheid van de wolf	42
Tabel 6 Verband tussen de directe woonomgeving van de respondent en hun mening over de terugkeer van de wolf	42
Tabel 7 Verband tussen het houden van dieren en de mening over de wolf.....	43
Tabel 8 Verband tussen jaren jachtervaring en houding tegenover de terugkeer van de wolf	43
Tabel 9 Verband tussen opleidingsniveau en houding tgov. de terugkeer van de wolf	44
Tabel 10 Verband tussen het opleidingsniveau van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur	44
Tabel 11 Verband tussen hoe vaak een persoon in contact komt met de natuur tijdens zijn/haar beroep en zijn/haar mening over de wolf.....	45
Tabel 12 Verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of hij/zij denkt dat deze op een natuurlijke wijze in België is terechtgekomen.	45
Tabel 13 Verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of deze al een ontmoeting heeft gehad met een wolf.....	46
Tabel 14 Verband tussen hoe vaak een bepaalde persoon gaat jagen en in hoeverre deze persoon 'leidt tot minder jachtwild voor jagers' een belangrijk gevolg vindt	46
Tabel 15 Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling "wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden"	47
Tabel 16 Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling "Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers."	47
Tabel 17 Verband tussen de leeftijd van een persoon en zijn/haar mening over de wolf	48
Tabel 18 Verband tussen het geslacht van een persoon en zijn/haar mening over de wolf.....	48
Tabel 19 Verband tussen de leeftijd van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde voor de natuur kan hebben (voor het samenvoegen)	77
Tabel 20 Correlatietest: Verband tussen de leeftijd van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde voor de natuur kan hebben (na het samenvoegen)	77
Tabel 21 Verband tussen hoe vaak een bepaalde persoon gaat jagen en in hoeverre deze persoon 'lijdt tot minder jachtwild voor jagers' een belangrijk gevolg vindt (voor het samenvoegen)	78
Tabel 22 Verband tussen de directe woonomgeving van de respondent en hun mening over de terugkeer van de wolf (voor het samenvoegen).....	78
Tabel 23 Correlatietest: Verband tussen de directe woonomgeving van de respondent en hun mening over de terugkeer van de wolf	78
Tabel 24 Correlatietest: Verband tussen het houden van dieren en de mening over de wolf.....	79
Tabel 25 Correlatietest: Verband tussen jaren jachtervaring en houding tegenover de terugkeer van de wolf.....	79
Tabel 26 Correlatietest: Verband tussen opleidingsniveau en houding tegenover de terugkeer van de wolf.....	80

Tabel 27 Correlatietest: Verband tussen het opleidingsniveau van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur	80
Tabel 28 Correlatietest: Verband tussen hoe vaak een persoon in contact komt met de natuur tijdens zijn/haar beroep en zijn/haar mening over de wolf	80
Tabel 29 Correlatietest: Verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of hij/zij denkt dat deze op een natuurlijke wijze in België is terechtgekomen	81
Tabel 30 Verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of deze al een ontmoeting heeft gehad met een wolf (voor het samenvoegen)	81
Tabel 31 Correlatietest: verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of deze al een ontmoeting heeft gehad met een wolf.....	82
Tabel 32 Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling “wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden” (voor het samenvoegen)	82
Tabel 33 Correlatietest: Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling “wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden”	82
Tabel 34 Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling: “Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers” (voor het samenvoegen).....	83
Tabel 35 Correlatietest: Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling: “Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers”	83
Tabel 36 Correlatietest: Verband tussen de leeftijd van een persoon en zijn/haar mening over de wolf	84

Lijst van figuren

Figuur 1 Voorkomen van de deelpopulaties wolven doorheen Europa in 2011 (De Groot et al., 2016).	15
Figuur 2 Schadekaart wolf in Vlaanderen (gecontacteerd op 16/08/22) HVV, (2022).	22
Figuur 3 Percentage van de respondenten over hoe vaak ze gaan jagen.....	31
Figuur 4 Percentage van de respondenten opgedeeld in hoeveel jaren ze al jagen	31
Figuur 5 Percentage van de respondenten dat in Belgische provincies gaat jagen.....	32
Figuur 6 Percentage van de respondenten dat denkt dat de wolf door natuurlijke trek in België is terecht gekomen	32
Figuur 7 Percentage van de respondenten over hun mening of de wolf een meerwaarde voor de Belgische natuur kan hebben.....	32
Figuur 8 Percentage van de respondenten over ze tegenover de terugkeer van de wolf in België staan	33
Figuur 9 Percentage van de respondenten dat akkoord is met de stelling: “Wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden”	33
Figuur 10 Percentage van de respondenten dat akkoord is met de stelling: “Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers”	33
Figuur 11 Percentage van de respondenten die vinden dat er een “fysieke plaats” in voor de wolf in België.....	34
Figuur 12 Percentage van de respondenten die vinden dat er een “ecologische plaats” in voor de wolf in België	34
Figuur 13 Percentage van de respondenten die vinden dat er een “sociale plaats” in voor de wolf in België.....	34
Figuur 14 Percentage van de respondenten die volgens hun verantwoordelijkheid moeten hebben over het beheer van de Belgische wolven	35
Figuur 15 Percentage van de respondenten die al een ontmoeting met een wolf hebben gehad	35

Figuur 16 Percentage van de respondenten die vinden dat er boven op de huidige maatregelen nog extra nodig zijn om het samenleven tussen wolf en mens te vergemakkelijken	36
Figuur 17 Percentage van de respondenten of volgens hun een gegeven maatregel voordelig en/of haalbaar is	36
Figuur 18 Percentage van de respondenten wat volgens hun de meest gevaarlijke gevolgen zijn (keuze uit zeven gegeven gevolgen)	37
Figuur 19 Percentage van de respondenten wat hun geslacht is	38
Figuur 20 Percentage van de respondenten wat hun leeftijd is	38
Figuur 21 Percentage van de respondenten wat hun directe woonomgeving is	38
Figuur 22 Percentage van de respondenten wat hun hoogst behaalde diploma is	39
Figuur 23 Percentage van de respondenten dat tijdens hun werk in contact met de natuur komen..	39
Figuur 24 Percentage van de respondenten dat over dieren beschikt.....	39
Figuur 25 Percentage van de respondenten dat hun dieren opsluiten indien ze hier geen toezicht op hebben	40
Figuur 26 Percentage van de respondenten dat hun hond voor de jacht gebruiken	40

Bronnenlijst

Agentschap natuur & bos. (2021) Interventieprotocol probleemsituaties wolf[brochure].
<https://www.natuurenbos.be/sites/default/files/inserted-files/interventieprotocol-probleemsituaties-wolf.pdf>

Åkesson M., Liberg O., Sand H., Wabakken P., Bensch S., Flagstad Ø. (2016). Genetic rescue in a severely inbred wolf population. *Molecular Ecology* 25:4745-4756.

Álvares F., Barroso I., Espírito-Santo C., Ferrão da Costa G., Fonseca C., Godinho R., Nakamura M., Petrucci-Fonseca F., Pimenta V., Ribeiro S. et al. (2015). Situação de referência para o Plano de Ação para a Conservação do Lobo-ibérico em Portugal. Lisboa.

ANB. (2020). Schade en preventie. Opgehaald van Agentschap Natuur & Bos:
<https://www.natuurenbos.be/beleid-wetgeving/overlast-schade/door-jachtwild-en-beschermde-soorten/welke-diersoort/schade-en>

ANB. (2020, juli 1). Jachtverbod in wolvegebied verlengd tot na de zomer. Opgehaald van Agentschap Natuur en Bos: <https://www.natuurenbos.be/pers-nieuws/nieuws/jachtverbod-wolvegebied-verlengd-tot-na-de-zomer>

ANB. (2020, november 2). De wolf in zijn omgeving. Opgehaald van Agentschap Natuur en Bos: <https://www.natuurenbos.be/de-wolf-in-zijn-omgeving>

ANB. (2021, januari 8). Bijlage 1: Verduidelijkende voorbeelden. Opgehaald van ANB: Demir keurt wolvenprotocol goed: "Een probleemsituatie en een probleemwolf is niet hetzelfde":
<https://www.natuurenbos.be/sites/default/files/inserted-files/bijlage1-interventieprotocol-probleemsituaties-wolf.pdf>

Anthony, B. (2007). The dual nature of parks: attitudes of neighbouring communities towards Kruger National Park, South Africa. *Environ Conserve*, 34, 236-245

Anthony, B.P., Scott, P. & Antypas, A. (2010). Sitting on the fence? Policies and practices in managing human-wildlife conflict in Limpopo Province, South Africa. *Conserve Soc*, 8, 225- 240.

Backeryd J (2007). Wolf attacks on dogs in Scandinavia 1995–2005. Will wolves in Scandinavia go extinct if dog owners are allowed to kill a-wolf attacking a dog? Dissertation, University of Agricultural Science, Uppsala

Balčiauskas L (2008) Human–wolf coexistence in the Baltic. Pages 67-72 in Proceedings of the international symposium coexistence of large carnivores and humans: threat or benefit? International Council for Game and Wildlife Conservation, Belgrade.

Baril LM, Hansen AJ, Renkin R, Lawrence R (2011). Songbird response to increased willow (*Salix* spp.) growth in Yellowstone's northern range. *Ecol Appl* 21:2283–2296. <https://doi.org/10.1890/10-0169.1>

Bassi, Elena, et al. (2021). "Attacks on Hunting Dogs: The Case of Wolf–Dog Interactions in Croatia." *European Journal of Wildlife Research*, vol. 67, no. 1, 2021, pp. *European journal of wildlife research*, 2021–01–05, Vol.67 (1).

Bath AJ. (1987). Statewide survey of the Wyoming general public attitude towards wolf reintroduction in Yellowstone National Park. National Park Service, USA

Belga. (2022). Verdwijning van wolvin Naya in 2019 wordt officieel een "cold case". Opgehaald van <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/07/04/naya-cold-case/>

Berger, J., Swenson, J.E. & Persson, I.L. (2001) Recolonizing carnivores and naive prey: conservation lessons from Pleistocene extinctions. *Science*, 291, 1036-1039

Beschta, R. L., & Ripple, W. J. (2006). River channel dynamics following extirpation of wolves in northwestern Yellowstone National Park, USA. *Earth surface and landforms*, 31, 1525-1539. Doi:10.1002/esp.1362

Beuls, F. (2020, november 12). Wolven in Limburg zijn vooral verlekkerd op reeën en everzwijnen. Opgehaald van VRT: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/11/12/wolven-zijn-vooral-verlekkerd-op-reeen-en-everzwijnen/>

Bisi et al. (2010). "The Good Bad Wolf—Wolf Evaluation Reveals the Roots of the Finnish Wolf Conflict." *European Journal of Wildlife Research* 56, no. 5: 771-779.

Boitani, L. (1995): Ecological and cultural diversities in the evolution of wolf-human relationships. Pp. 3–12. In: Carbyn, L. N., Fritts, S. H. & Seip, D. R. (eds): *Ecology and conservation of wolves in a changing world*. – Canadian Circumpolar Institute, Edmonton.

Boitani, L., M. Phillips, and Y. Jhala. (2018). *Iucn Red List of Threatened Species: Canis Lupus, Grey Wolf*: IUCN.

Boitani, Luigi, Paolo Ciucci, and Elisabetta Raganella-Pelliccioni. (2011). "Ex-Post Compensation Payments for Wolf Predation on Livestock in Italy: A Tool for Conservation?" *Wildlife Research* 37, no. 8: 722-730.

Boitani, Luigi, Paolo Ciucci, and Elisabetta Raganella-Pelliccioni. (2011). "Ex-Post Compensation Payments for Wolf Predation on Livestock in Italy: A Tool for Conservation?" *Wildlife Research* 37, no. 8: 722-730.

Chapron G, Legendre P, Ferriere R, Clobert J. (2003). Conservation and control strategies for the wolf (*Canis lupus*) in western Europe based on demographic models. *Comp Ren Biol* 326:575–587

Chapron G., Kaczensky P., Linnell J.D.C., von Arx M., Huber D., Andrén H., López-Bao J.V., Adamec M., Álvares F., Anders O., Balčiauskas L., Balys V., Bedó P., Bego F., Blanco J.C., Breitenmoser U., Brøseth H., Bufka L., Bunikyte R., Ciucci P., Dutsov A., Engleder T., Fuxjäger C., Groff C., Holmala K., Hoxha B., Iliopoulos Y., Ionescu O., Jeremić J., Jerina K., Kluth G., Knauer F., Kojola I., Kos I., Krofel M., Kubala J., Kunovac S., Kusak J., Kutal M., Liberg O., Majić A., Männil P., Manz R., Marboutin E., Marucco F., Melovski D., Mersini K., Mertzanis Y., Mystajek R.W., Nowak S., Odden J., Ozolins J., Palomero G., Paunović M., Persson J., Potočnik H., Quenette P., Rauer G., Reinhardt I., Rigg R., Ryser A., Salvatori V., Skrbinišek T., Stojanov A., Swenson J.E., Szemethy L., Trajçe A., Tsingarska-Sedefcheva E., Váňa M., Veeroja R., Wabakken P., Wölfel M., Wölfel S., Zimmermann F., Zlatanova D., Boitani L. (2014). Recovery of large carnivores in Europe's modern human-dominated landscapes. *Science*, 346(6216):1517–1519.

Codex Vlaanderen. (2009, mei 15). Besluit van de Vlaamse Regering met betrekking tot soortenbescherming en soortenbeheer (citeeropschrift: "het Soortenbesluit"). Opgehaald van Codex Vlaanderen: <https://codex.vlaanderen.be/Portals/Codex/documenten/1018227.html#H1046182>

Council of Europe. (1979). Appendix II –STRICTLY PROTECTED FAUNA SPECIES. Opgehaald van Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats: <https://rm.coe.int/168078e2ff>

De Groot, G. Arjen, et al. (2016). "Decades of Population Genetic Research Reveal the Need for Harmonization of Molecular Markers: The Grey Wolf *Canis Lupus* as a Case Study." *Mammal Review* 46, no. 1: 44-59.

De Morgen. (2020, april 30). Wolf krijgt hoogste bescherming in Vlaanderen met boetes tot 500.000 euro voor opzettelijk doden. Opgehaald van De Morgen: <https://www.demorgen.be/nieuws/wolf-krijgt-hoogste-bescherming-in-vlaanderen-met-boetes-tot-500-000-euro-voor-opzettelijk-doden~ba6d3237/>

Draulans, D. (2020, februari 4). Na de dood van wolvin Naya: Zuhail Demir gaat natuurinspectie versterken. Opgehaald van Knack: <https://www.knack.be/nieuws/belgie/na-de-dood-van-wolvin-naya-zuhail-demir-gaat-natuurinspectie-versterken/article-longread-1561021.html>

Drenthen M. (2006). Understanding the meaning of wolf resurgence. Eco semiotics and landscape hermeneutics. In: Tonnessen M., Oma K., Rattasepp S. (editors). *Thinking about animals in the age of the Anthropocene*. Lexington Books, pp. 109-126.

Eklund A, Flykt A, Frank J, Johansson M. (2020). Animal owners' appraisal of large carnivore presence and use of interventions to pre-vent carnivore attacks on domestic animals in Sweden. *Eur J WildRes* 66:31

Ericsson, Göran, and Thomas A. Heberlein. (2003). "Attitudes of Hunters, Locals, and the General Public in Sweden Now That the Wolves Are Back." *Biological conservation* 111, no. 2: 149-159.

Eshel, G., Shepon, A., Makov, T. & Milo, R. (2014) Land, irrigation water, greenhouse gas, and reactive nitrogen burdens of meat, eggs, and dairy production in the United States. *Proc Natl Acad Sci USA*, 111, 11996-12001

Everaert J., Gorissen D., Van Den Berge K., Gouwy J., Mergeay J., Geeraerts C., Van Herzele A., Vanwanseele M.-L., D'hondt B. & Driesen K. (2018). *Wolvenplan Vlaanderen. (Versie 7 augustus 2018). Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2018 (70)*. Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel. doi.org/10.21436/inbor.15109973

Everaert, Gorissen, D., Van Den Berge, K., Gouwy, J., Mergeay, J., Geeraerts, C., . . . Driesen, K. (2018). *Wolvenplan Vlaanderen. Versie 7 augustus 2018. Rapporten van het instituut voor Natuur-en Bosonderzoek 2018 (70)*. Brussel: Instituut voor Natuur-en Bosonderzoek. [doi:https://doi.org/10.21436/inbor.15109973](https://doi.org/10.21436/inbor.15109973)

Everaert, Joris, et al. (2018). *Wolvenplan Vlaanderen*. Edited by Hoffmann Maurice: Instituut voor Natuur-en Bosonderzoek.

Feldhamer, George A., Bruce Carlyle Thompson, and Joseph A. Chapman. (2003). *Wild Mammals of North America: Biology, Management, and Conservation*: JHU Press.

Fischer A, Sandström C, Delibes-Mateos M, Arroyo B, Tadie D, Randall D, Hailu F, Lowassa A, Msuha M, Kereži V, Reljić S, Linnell J, Majić A (2013). On the multifunctionality of hunting an institutional analysis of eight cases from Europe and Africa. *J Environ Plan Manag* 56 :531–552. <https://doi.org/10.1080/09640568.2012.689615>

Fritts SH, Paul WJ. (1989). Interactions of wolves and dogs in Minnesota. *Wildl Soc Bull* 17(2):121–123

Gazzola A., Capitani C., Mattioli L., Apollonio M. (2008). Livestock damage and wolf presence. *Journal of Zoology* 274:261-269.

Gervasi, V., Nilsen, E. B., Sand, H., Panzacchi, M., Rauset, G. R., Pedersen, H. C., ... & Linnell, J. D. (2012). Predicting the potential demographic impact of predators on their prey: a comparative analysis of two carnivore–ungulate systems in Scandinavia. *Journal of Animal Ecology*, 81(2), 443-454.

Hansen, I., Staaland, T. & Ringso, A. (2002). Patrolling with livestock guard dogs: a potential method to reduce predation on sheep. *Acta Agric Scand Sect A-Anim Sci*, 52, 43-48.

Hebblewhite, M., White, C., Nietvelt, C., McKenzie, J., Hurd, T., Fryxell, J., . . . Paquet, P. (2005). Human activity mediates a trophic cascade caused by wolves. *Ecology*, 86(8), 2135-2144.

Heberlein, Thomas A., and Göran Ericsson. (2008). "Public Attitudes and the Future of Wolves *Canis Lupus* in Sweden." *Wildlife Biology*14, no. 3: 391-395.

Hindrikson, Maris, et al. (2017). "Wolf Population Genetics in Europe: A Systematic Review, Meta-Analysis and Suggestions for Conservation and Management." *Biological Reviews*92, no. 3: 1601-1629.

Husson, B. (2020, juli 8). Kempische wolf Billy gefotografeerd in voeren. Opgehaald van TV Limburg: <https://www.tvl.be/nieuws/kempische-wolf-billy-gefotografeerd-in-voeren-101383>

HVV.(2022). Schadekaart wolf. Geraadpleegd op 16 augustus 2022, van <https://hvv.be/info/schadekaart-wolf/>

Imbert, Camille, et al. (2016). "Why Do Wolves Eat Livestock? Factors Influencing Wolf Diet in Northern Italy." *Biological Conservation*195: 156-168.

INBO. (2019). "Instituut Voor Natuur-En Bosonderzoek Van De Vlaamse Overheid." <https://www.inbo.be/>.

INBO. (2020). Drie nieuwe zwervers bezoeken Vlaanderen, eentje vestigt zich net over de grens in Nederland. Opgehaald van INBO: Roofdiernieuws 3 -Wolvenspecial: <https://www.vlaanderen.be/inbo/roofdiernieuws-3-wolvenspecial/drie-nieuwe-zwervers-bezoeken-vlaanderen-eentje-vestigt-zich-net-over-de-grens-in-nederland/>

Internetgazet. (2022). Wolf doodgereden boven Valkenswaard. Opgehaald van <https://www.internetgazet.be/wolf-doodgereden-boven-valkenswaard.aspx>

Jacobs, C. E., & Ausband, D. E. (2018). Pup-rearing habitat use in a harvested carnivore. *Wildlife management*, 82(4), pp. 802-809.

Jarausch, A., Harms, V., Kluth, G. et al. How the west was won: genetic reconstruction of rapid wolf recolonization into Germany's anthropogenic landscapes. *Heredity* 127, 92–106 (2021). <https://doi.org/10.1038/s41437-021-00429-6>

Kaartinen S., Luoto M., Kojola I. (2009). Carnivore-livestock conflicts: determinants of wolf (*Canis lupus*) depredation on sheep farms in Finland. *Biodiversity and Conservation* 18(13):3503.

Karlsson J., Sjöström M. (2007). Human attitudes towards wolves, a matter of distance. *Biological Conservation* 137(4):610-616

Kellert SR (1999) The public and the wolf in Minnesota. In: Report for the international wolf center. New Haven, Connecticut

Killion, Alexander K., et al. (2019). "Tracking a Half Century of Media Reporting on Gray Wolves." *Conservation Biology*.

Klees D., van Maanen E., Linnartz L., Drenthen M., van der Weide M. (2015). *De wolf terug? Eng of vervelend?* Utrecht/Antwerpen: Kosmos Uitgevers.

Kochetkov, V. V. (2012). Wolf (*Canis lupus*) and elk (*Alces alces*): The killing of prey. *Biology bulletin reviews*, 479-486.

Kojola I, Huitu O, Toppinen K, Heikura K, Heikkinen S, Ronkainen S. (2004). Predation on European wild forest reindeer (*Rangifer tarandus*) by wolves (*Canis lupus*) in Finland. *Jour Zool* 263:229–235

Kojola I, Kuittinen J. (2002). Wolf attacks on dogs in Finland. *Wild SocBull* 30:498—501

Kojola, Ilpo, et al. "Wolf visitations close to human residences in Finland: the role of age, residence density, and time of day." *Biological Conservation* 198 (2016): 9-14.

Kuijper, D., Churski, M., Trouwborst, A., Heurich, M., Smit, C., Kerley, G., & Cromsigt, J. (2019). Keep the wolf from the door: How to conserve wolves in Europe's human-dominated landscapes? *biological conservation*, 235, 102-111.

Landschapvzw.(2019). "Nieuws Welkom Wolf". <http://www.welkomwolf.be/node/238>.

Large Carnivore Initiative for Europe (LCIE). (2019). Wolf – *Canis lupus*. Opgehaald van, <http://www.lcie.org/Large-carnivores/Wolf>

Laundré, J. W., Hernández, L., & Altendorf, K. B. (2001). Wolves, elk, and bison: reestablishing the "landscape of fear" in Yellowstone National Park, U.S.A. *Canadian journal of zoology*, 1401-1409.

Le loup. (2020, juni 3). Opgehaald van Reseau loup: <http://biodiversite.wallonie.be/fr/le-loup-der-wolf.html?IDC=6097>

Lemaire T. (2017). *Onder dieren: voor een diervriendelijker wereld*. Ambo/Anthos B.V.

Lesmerises, F., Dussault, C., & St-Laurent, M.-H. (2012). Wolf habitat selection is shaped by human activities in a highly managed boreal forest. *Forest Ecology and Management*, 276, pp. 125-131.

Liberg O, Aronson A, Brainerd SM, Karlsson J, Pedersen HC, Sand H, Wabakken P .(2010). Integrating research into management of are colonizing wolf population—the Scandinavian model. In: Musiani M, Boitani L, Paquet P (eds) *The world of wolves: new perspectives on ecology, behaviour and policy*. University of Calgary Press, Calgary

Linnell, J. D. C. (2013). From conflict to coexistence? Insights from multi-disciplinary research into the relationships between people, large carnivores and institutions. – European Commission, Brussels, 56 pp.

Loos, J. (2020, september 23). Wolf Bily doodgeschoten in de Franse Vogezen. Opgehaald van landschap vzw: <http://www.welkomwolf.be/node/238>

Lovari S, Sfozi A, Scala C, Fico R (2007). Mortality parameters of the wolf in Italy: does the wolf keep himself from the door? *Journ Zool*272:117–124

Majić, Aleksandra, and Alistair J. Bath. "Changes in attitudes toward wolves in Croatia." *Biological conservation* 143.1 (2010): 255-260.

Masse F. (2016). The political ecology of human-wildlife conflict: producing wilderness, insecurity, and displacement in the Limpopo National Park. *Conserv Soc* 14:100–111.
<https://doi.org/10.4103/0972-4923.186331>

Mattisson, J., Sand, H., Wabakken, P., Gervasi, V., Liberg, O., Linnell, J. D., . . . Pedersen, H. C. (2013). Home range size variation in a recovering wolf population: evaluating the effect of environmental, demographic, and social factors. *Oecologia*, 173, 813-825.

McManus, J.S., Dickman, A.J., Gaynor, D., Smuts, B.H. & Macdonald, D.W. (2015) Dead or alive? Comparing costs and benefits of lethal and non-lethal human-wildlife conflict mitigation on livestock farms. *Oryx*, 49, 687-695.

Mech LD. (2012). Is science in danger of sanctifying the wolf? *BiolConserv* 150:143–149.
<https://doi.org/10.1016/j.biocon.2012.03.003>

Mergeay, J., Van Den Berge, J., & Gouwy, J. (2019a). Genetische opvolging van wolven in Vlaanderen, deel 1. *De Vlaamse Jager*, pp. 14-18.

Mergeay, J., Van Den Berge, K., & Gouwy, J. (2019b). Genetische opvolging van wolven in Vlaanderen, deel 2. *De Vlaamse Jager*, pp. 24-29.

Meriggi, Alberto, et al. (1996). "The Feeding Habits of Wolves in Relation to Large Prey Availability in Northern Italy." *Ecography* 19, no. 3: 287-295.

Mertens J. (1963). Wolven in West-Vlaanderen in de late middeleeuwen. *Biekorf*. Jaargang 64, p. 114.

Miller BJ, Harlow HJ, Harlow TS, Biggins D, Ripple WJ (2012) Trophic cascades linking wolves (*Canis lupus*), coyotes (*Canis latrans*), and small mammals. *Canadian Journal of Zoology-Revue Canadienne De Zoologie* 90:70–78. <https://doi.org/10.1139/z11-115>

Newsome, T. M., Boitani, L., Chapron, G., Ciucci, P., Dickman, C. R., Dellinger, J. A., . . . Ripple, W. J. (2015). Food habits of the world's grey wolves. *Mammal review*, 46, 255-269.

O'Neil, D. (2006). What Actually Changes When Cultures Change?. Opgehaald van https://www2.palomar.edu/anthro/change/change_1.htm#:~:text=It%20is%20now%20abundantly%20clear,our%20massive%20human%20population%20explosion.

Ohrens, O., Bonacic, C. & Treves, A. (2019). Non-lethal defense of livestock against predators: flashing lights deter puma attacks in Chile. *Front Ecol Environ*, 17, 32-38.

ONCFS. (2019). "Le Réseau Loup -Lynx." L'Office National de la Chasse et de la Faune Sauvage. <http://www.oncfs.gouv.fr/Le-Reseau-Loup-Lynx-ru100>.

Paelinck, G., & Verstraete, A. (2020, juni 20). Wolf Billy "soepel dravend" en "ogenschijnlijk gezond" gespot na aanrijding in Turnhout. Opgehaald van VRT: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/06/19/wolf-billy-aangereden/>

Penteriani, V., del Mar Delgado, M., Pinchera, F., Naves, J., Fernández-Gil, A., Kojola, I., . . . López-Bao, J. (2016). Human behaviour can trigger large carnivore attacks in developed countries. *Scientific reports*, 6. doi:10.1038/srep20552

Plumer, Liivi, et al. "Assessing the roles of wolves and dogs in livestock predation with suggestions for mitigating human-wildlife conflict and conservation of wolves." *Conservation Genetics* 19.3 (2018): 665-672.

Poore, J. & Nemecek, T. (2018) Reducing food's environmental impacts through producers and consumers. *Science*, 360, 987-992.

Primm, Steven A., and Tim W. Clark. (1996). "Making sense of the policy process for carnivore conservation." *Conservation Biology* 10.4 (1996): 1036-1045.

Radinger, Elli. 2018. *De Wijsheid Van Wolven. Hoe Ze Denken, Leidinggeven En Voor Elkaar Zorgen: Wat De Wolf Ons Kan Leren over Mens Zijn*. Amsterdam: Lesboeken.

Rigg, R., Findo, S., Wechselberger, M., Gorman, M.L., Sillero-Zubiri, C. & Macdonald, D.W. (2011) Mitigating carnivore-livestock conflict in Europe: lessons from Slovakia. *Oryx*, 45, 272-280.

Ripple WJ, Beschta RL (2012). Large predators limit herbivore densities in northern forest ecosystems. *Eur J Wildl Res* 58:733–742. <https://doi.org/10.1007/s10344-012-0623-5>

Ripple, W. J., & Beschta, R. L. (2004). Wolves and the ecology of fear: can predation risk structure ecosystems? *Bio science*, 54(8), 755-766.

Ripple, W. J., Beschta, R. L., Fortin, J. K., & Robbins, C. T. (2014). Trophic cascades from wolves to grizzly bears in Yellowstone. *Journal of animal ecology*, 83, 223-233. doi:10.1111/1365-2656.12123

Russo, C., Mattiello, S., Bibbiani, C., Baglini, A., Bongio, P., & Facchini, C. (2016): Impact of wolf (*Canis lupus*) on animal husbandry in an Apennine Province. – *Italian Journal of Animal Science* 13(3): 3303. <https://doi.org/10.4081 /ijas.2014.3303>

Schoukens H., Dubrulle J. (2017). De terugkeer van de wolf naar de Lage Landen: een juridische analyse van een moeizame verhouding tussen mens en dier. *Tijdschrift voor Milieurecht* 2017 (2): 108-134.

Shepherd, B., & Whittington, J. (2006). Response of wolves to corridor restoration and human use management. *Ecology and society*, 11(2).

Shivik, J. (2006) Tools for the edge: what's new for conserving carnivores. *Bioscience*, 56, 253-258.

Shivik, J.A., Treves, A. & Callahan, P. (2003) Non-lethal techniques for managing predation: primary 560 and secondary repellents. *Conserv Biol*, 17, 1531-1537.

Sidorovich VE, Tikhomirova LL, Jedrzejewska B. (2003). Wolf *Canis lupus* numbers, diet and damage to livestock in relation to hunting and ungulate abundance in northeastern Belarus during 1990-2000. *Wild Biol* 9(2):103—111

Sillero-Zubiri, C., Hoffmann, M. & MacDonald, D. W. (eds) (2004): *Canids: Foxes, wolves, jackals, and dogs. Status survey and conservation action plan.* – IUCN/SSC Canid Specialist Group. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK, 430 pp.

Sin T, Gazzola A, Chiriac S, Rîșnoveanu G. (2019). Wolf diet and prey selection in the South-Eastern Carpathian Mountains, Romania. *PLoS ONE* 14(11): e0225424

Skordas K, Karampatzakis T, Margaritis D, Pagonis K. (2018). Preliminary data incidents reports of wolf attacks on hunting dogs in Northern Greece. *Proceedings of the 2nd International Jackal Symposium Hellenic Zoological Archives* 9:150—150

Soortenbesluit. (2019). *Het Soortenbesluit. CODEX: Besluit van de Vlaamse Regering met betrekking tot soortenbescherming en soortenbeheer van 15/05/2009.*

Stikvoort, B. T., Poortvliet, P. M., & Elands, B. H. M. (2013). Wolven en zwijnen, acceptabel risico?. *Landschap: tijdschrift voor landschapsecologie en milieukunde*, 30(3), 109-117.

Sunde, Peter, et al. (2021). "Where Have All the Young Wolves Gone? Traffic and Cryptic Mortality Create a Wolf Population Sink in Denmark and Northernmost Germany." *Conservation Letters*, vol. 14, no. 5, 2021, p. n/a.

Szemethy, L., Firmánszky, G., Heltai, M., Szabó, Á. & Márkus, M. (2004). Farkas (*Canis lupus*) fajmegőrzési terv. [Action Plan for Wolf (*Canis lupus*)]. – Ministry of Environment and Water, Hungary, Budapest.

Thomas K. (1990). *Het verlangen naar de natuur: de veranderende houding tegenover planten en dieren 1500-1800*. Amsterdam: Agon.

Thomas, Keith.(1983). *The perception of the past in early modern England*. London: University of London, 1983.

Tikkunen M, Kojola I.(2019). Hunting dogs are at biggest risk to get attacked by wolves near wolves' territora boundaries. *Mammal Res* 64:581–586

Van Bommel, F., Linnartz, L., & Floor, L. (2015). *Effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven*. Nederland: ARK Natuurontwikkeling & Van Bommel Faunawerk.

Van Bommel, L. & Johnson, C.N. (2012). Good dog! Using livestock guardian dogs to protect livestock from predators in Australia's extensive grazing systems. *Wildlife Res*, 39, 220-229

Van Den Berge, K (2018). Year(s) of the wolf: no doubt about it! *Lutra (Leiden)*, 61(2): 215-217.

Van Der Veken, T., Van Den Berge, K., Gouwy, J., Berlengee, F., & Schamp, K. (2021). Diet of the first settled wolves (*Canis lupus*) in Flanders, Belgium. *Lutra (Leiden)*, 64(1), 45-56.

Van Der Windt H., Bogaert D. (2009). Veranderingen in discoursen en strategieën van Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers tussen 1945 en 2005. *Brood & Rozen* 14 (3): 7-37.

Van Eeden, Lily M, Rabotyagov, Sergey, Kather, Morgan, Bogezi, Carol, Wirsing, Aaron J, & Marzluff, John. (2021). Political affiliation predicts public attitudes toward gray wolf (*Canis lupus*) conservation and management. *Conservation Science and Practice*, 3(3), n/a–n/a.
<https://doi.org/10.1111/csp2.387>

Vanheukelom, E., Vervaecke, H., Arnouts, H., Galbusera, P., & Mergeay, J. (2019). Public opinions on the reentry of the wolf in Belgium. Groningen: Zoology.

Verheeke, J.-B. (2020, mei 15). Spoedadvies inzake het ontwerp van decreet tot wijziging van bijlage III bij het decreet van 21 oktober 1997. Brussel, Brussel, België.

Verstraete, J. (2019, september 27). Wolvenexpert Jan Loos: "Wolvin Naya is waarschijnlijk doodgeschoten". Opgehaald van vrtNWS: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/09/27/wolf-naya-doodgeschoten/>

vrtNWS. (2020). Wolf doodgereden in Limburg, wellicht gaat het om een van de welpen van Noëlla en August. Opgehaald van <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/10/09/wolf-doodgereden-in-limburg/>

vrtNWS. (2021). Aangereden wolf in Oudsbergen blijkt dan toch mannetje: "Ambulance staat al weken klaar, we wisten dat dit kon gebeuren". Opgehaald van <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/11/16/wolf-aangereden-in-oudsbergen/>

vrtNWS. (2022). Wolven August en Noëlla hebben niet 8, maar 9 welpen: "Uitzonderlijk dat we ze allemaal samen zien". Opgehaald van <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/08/10/wolven-spotten/>

Wallonie. (2021). Actualités sur les grands prédateurs. Opgehaald van <http://biodiversite.wallonie.be/fr/reseau-loup.html?IDC=6413>

Welkom Wolf. (2018, maart 23). 'Wolf van Opoeteren' kwam via Duitsland en was nog piepjong! Opgehaald van Welkom Wolf: <https://www.welkomwolf.be/node/238>

Welkom Wolf. (2020, augustus 17). Welkom Wolf: Lama's tegen wolven? Opgehaald van Facebook: <https://www.facebook.com/welkomwolf>

Welkom Wolf. (2020, december 10). Polariseren op kap van de wolf. Opgehaald van Welkom Wolf: <https://www.facebook.com/welkomwolf/posts/polariseren-op-kap-van-de-wolfdat-vlaams-parlements-lid-en-burgemeester-van-oudsb/1288727868162891/>

Williams, Christopher K., Göran Ericsson, and Thomas A. Heberlein. 2002. "A Quantitative Summary of Attitudes toward Wolves and Their Reintroduction (1972-2000)." *Wildlife Society Bulletin*: 575-584.

Wittmer, H., Mclellan, B., Serrouya, R., & Apps, C. (2007). Changes in landscape composition influence the decline of a threatened woodland caribou population. *Journal of animal ecology*, 76(3), 568-579.

Wydeven AP, Treves A, Brost B, Wiedenhoef JE (2003) Characteristics of wolf packs depredating on domestic animals in Wisconsin, USA In: Fasciore N, Delach A, Smith M (eds) *Predators and people: from conflict to conservation*. Island press, Washington, pp 1–36

Yravedra, J., Maté-González, M., Courtenay, L. A., González-Aguilera, D., & Fernández, M. F. (2019). The use of canid tooth marks on bone for the identification of livestock predation. *Scientific reports*, 9(16301).

Zimmermann B, Wabakken P, Dötterer M (2001). Human-carnivore interactions in Norway: how does the re-appearance of large carnivores affect people's attitudes and levels of fear? *For Snow LandRes* 76(1/2):137—153

Zimmermann, B., Sand, H., Wabakken, P., Liberg, O., & Andreassen, H. P. (2014). Predator-dependent functional response in wolves: from food limitation to surplus killing. *Journal of animal ecology*, 84(1), 102-112.

Zlatanova D, Ahmed A, Valasseva A, Genov P (2014). Adaptive diet strategy of the wolf (*Canis lupus*) in Europe: a review. *ActaZool Bulg* 66:439—445

Lijst van bijlagen

Bijlage 1 Verduidelijkende voorbeelden protocol probleemwolven	66
Bijlage 2 Enquêtevragen qualtrics	67
Bijlage 3 Kruistabellen voor het samenvoegen + correlatietesten	77

Bijlage 1

Bijlage 1 Verduidelijkende voorbeelden protocol probleemwolven

Verduidelijkende voorbeelden

In deze bijlage worden een aantal voorbeelden van situaties omschreven, inclusief beoordeling en toetsing aan het protocol i.v.m. te nemen maatregelen, om het protocol te verduidelijken. Deze lijst zal doorheen de tijd verder aangevuld worden met o.a. voorbeeldsituaties die in Vlaanderen en in het buitenland zijn voorgevallen.

Voorbeeldsituatie	Interactie	Beoordeling	Conclusie	Maatregelen
Toevallige ontmoeting met wolf op minder dan 30m (bijvoorbeeld tijdens mountainbiken, fietsen of wandelen) waarbij de wolf zijn koers niet wijzigt.	Wolf-mens	Geen bewuste benadering door wolf. Wolf loopt verder en trekt zich niet veel van mens aan.	Natuurlijk gedrag	Geen actie vereist. Indien mogelijk waarneming vastleggen op camera en melden bij wolf@inbo.be
In oktober wordt een ruiter midden in het wolventerritorium op korte afstand gevolgd door wolf. Van zodra het paard stopt, vlucht de wolf weg.	Wolf-mens Wolf-vee	Wolven hebben, zoals ander wild, geen schrik van paarden en lopen daarom niet direct weg. Op dat moment worden paarden niet met mensen geassocieerd. Dit verandert wanneer het paard stopt en de ruiter zou afstappen. De kans is klein dat een paard rechtstreeks zou aangevallen worden door een wolf. De maanden september-oktober zijn tevens maanden waarin jonge wolven zelf op pad gaan. Zij zijn van nature bijzonder nieuwsgierig en gaan op ontdekking. Finaal blijven ze afstand houden en zullen ze zich terugtrekken.	Natuurlijk gedrag. Vooral jonge wolven kunnen zelf interesse tonen.	Geen actie vereist. Indien mogelijk waarneming vastleggen op camera en melden bij wolf@inbo.be. Het voorval wordt geregistreerd bij INBO om eventuele toekomstige gelijkaardige meldingen te kunnen evalueren.
Een wolf loopt geregeld vlakbij een dorpskern om van het ene naar het andere leefgebied te gaan en werd door verschillende mensen waargenomen.	Wolf-mens	Indien de wolf het gebied enkel gebruikt om zich efficiënt te verplaatsen en zich niet langdurig ophoudt bij de dorpskern, is er geen probleem. Indien blijkt dat de wolf effectief bewust de dorpskern opzoekt en er langdurig verblijft, moet de mogelijke oorzaak opgespoord worden (bv. voedsel, honden,...).	Natuurlijk gedrag waarbij wolven vaak menselijke infrastructuren gebruiken	Geen actie vereist. Indien blijkt dat de wolf langdurig en bewust in de dorpskern aanwezig is, dient dit verder opgevolgd te worden.
In het wolventerritorium valt een wolf een hond aan die zich buiten de omheining begeeft.	Wolf-hond	Wolf ziet honden als concurrent of als prooi, waardoor niet-beschermde honden een gevaar lopen (zeker in wolventerritorium).	Natuurlijk gedrag	Hondeneigenaars worden aangeraden om hun hond 's nachts binnen te houden of in beschermde weide te plaatsen. Voorval wordt geregistreerd en verder opgevolgd door ANB en INBO. Indien de wolf zich systematisch zal richten op beschermde honden, zullen bijkomende maatregelen genomen worden.

Bijlage 2

Bijlage 2 Enquêtevragen qualtrics

Inleiding

Beste,

Graag vraag ik uw medewerking aan mijn Bachelorproef binnen de opleiding Agro- en Biotechnologie aan de Odisee Hogeschool. Mijn werk onderzoekt de visie van jagers op het samenleven met wolven. Deze enquête peilt naar wat u hierover denkt en wat eventueel uw ervaringen hiermee zijn. De enquête is anoniem en zal ongeveer een zestal minuten van uw tijd innemen.

Alvast bedankt!
Jannick Heirbaut

A – Uw ervaring met jagen en wolven

---

1 Jaagt u?

- Ja
- Nee

---

2 Hoe vaak gaat u jagen?

- Meerdere keren per week
- Ongeveer 1 keer per week
- Ongeveer 1 keer per maand
- Ongeveer 1 keer per trimester
- Ongeveer 1 keer per jaar
- Anders, namelijk _____

---

3 Hoeveel jaren jaagt u al? (Gewoon een geschat cijfer is hier voldoende bv 15)

---

4 In welke van deze Belgische provincies gaat u voornamelijk jagen? (Meerdere antwoorden mogelijk)

- Provincie Antwerpen
- Provincie Henegouwen
- Provincie Limburg
- Provincie Luik
- Provincie Luxemburg
- Ik jaag niet in België
- Provincie Namen
- Provincie Oost-Vlaanderen
- Provincie Vlaams-Brabant
- Provincie Waals-Brabant
- Provincie West-Vlaanderen
- Ik jaag ook in het buitenland

B De wolf en de natuur

B- De wolf en de natuur

In dit deel peilen we naar in hoeverre de wolf volgens u invloed kan hebben op de natuur en hoe u de toekomst ziet voor de wolf in België.

---

1 Denkt u dat de wolf door natuurlijke trek in België is teruggekomen?

- Ja
- Nee
- Ik weet het niet

---

2 Denkt u dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur in België?

- Zeker wel
- Allicht wel
- Neutraal
- Allicht niet
- Zeker niet

---

3 Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5

5 In hoeverre bent u akkoord met deze stelling: *Wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden.*

- Helemaal akkoord
- Akkoord
- Neutraal
- Niet akkoord
- Helemaal niet akkoord

6 In hoeverre bent u akkoord met deze stelling: *Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers.*

- Helemaal akkoord
- Akkoord
- Neutraal
- Niet akkoord
- Helemaal niet akkoord

7 In hoeverre vindt u dat er plaats is voor de wolf in België, in relatie tot onderstaande aspecten?

1= Helemaal
geen plaats

5= neutraal

9= Zeker plaats

1 2 3 4 5 6 7 8 9

Fysieke plaats/ruimte	5
Ecologische plaats in de natuur/ voldoende overlevingskans bv. voldoende prooien	5
Sociale plaats/ samenleven met mensen/ "is hij welkom?"	5

8 Welke van onderstaande groepen zou volgens u verantwoordelijkheid moeten hebben in het beheer van de Belgische wolven? (Meerdere antwoorden mogelijk)

Overheid

Professionele/hobby veehouders

Particulieren

Jagers

Gemeente/stad

Boswachters

Anders, namelijk ... _____

9 Heeft u tijdens het jagen in België al een ontmoeting gehad met een wolf?

Ja, ik heb er al één gezien

Ja, ik heb sporen van een wolf gezien (bv: uitwerpselen, vacht, karkassen van prooi, ...)

Nee, maar een collega-jager wel (fysiek en/of sporen ervan)

Nee

10 Zijn er volgens u boven op de huidige maatregelen (informatie door overheidsinstanties, subsidies voor aangepaste omheining vee, schadevergoeding voor getroffen dieren, ...), nog extra maatregelen nodig om het samenleven tussen wolf en mens te vergemakkelijken?

- Ja
- Geen mening
- Nee

11 Welke van deze onderstaande, mogelijke maatregelen, zouden volgens u voordelig en of haalbaar kunnen zijn? U kan deze maatregelen eventueel zelf aanvullen bij het puntje 'Anders, namelijk'.

	Niet voordelig	Voordelig maar niet haalbaar	Voordelig en haalbaar
Meer, snellere en duidelijkere informatie over de wolf voor alle Belgen beschikbaar stellen	☐	☐	☐
100% financiële tegemoetkoming voor het plaatsen van wolfwerende omheiningen zowel voor professionelen als particulieren (i.p.v. de huidige tegemoetkoming van 80%)	☐	☐	☐
Het uitgebreid monitoren van alle wolven in België (bv met drones, GPS halsband, ...)	☐	☐	☐
Meer natuureservaten en/of ecodeucten zodat er meer leefgebied voor de wolven is.	☐	☐	☐

Gegevens beschikbaar stellen over migrerende wolven (zowel in als uit België).	☐	☐	☐
Afschrikmiddelen gratis beschikbaar stellen door een bevoegde instantie (bv: rubberen kogels, geluid makende en lichtgevende afweermiddelen, ...)	☐	☐	☐
Veebeschermingshonden, al dan niet gratis, beschikbaar stellen voor de veehouders	☐	☐	☐
Jacht op wolven, al dan niet onder gecontroleerde omstandigheden (bv bepaald seizoen, bepaalde individuen, ...) legaal maken	☐	☐	☐
Anders, namelijk ...	☐	☐	☐

12 Rangschik onderstaande, mogelijke gevolgen van de terugkeer van de wolf in België van nr1 tot nr7. Nummer 1 is volgens u het grootste gevolg/gevaar, nummer 7 het minst gevaarlijke. (U kan de opties verplaatsen door deze vast te houden en naar boven/beneden te verschuiven)

- Zijn aanwezigheid veroorzaakt angst en een veiligheidsprobleem voor de mens
- Zorgt voor minder recreatiegebied voor mens
- Veroorzaakt schade aan vee (zowel bij boeren als particulieren)
- Bedreigt andere wilde diersoorten in België
- Veroorzaakt conflicten en contradicties tussen mensen
- Veroorzaakt schade aan jachthonden
- Leidt tot minder jachtwild voor jagers

C Socio-demografische vragen

C- Socio-demografische vragen

Tot slot nog een aantal vragen over uzelf. Uw antwoorden zullen steeds anoniem verwerkt worden in grote categorieën.

1 Wat is uw geslacht?

- Man
  - Vrouw
  - Zeg ik liever niet
-

2 In welk jaar bent u geboren? Bv: 1995

_____

---

4 Hoe zou u de directe omgeving waarin u woont omschrijven? Duid aan wat er het beste mee overeenkomt.

- Aaneengesloten bebouwing (stad)
  - Aaneengesloten bebouwing (dorp)
  - Bebouwde wijk met grotendeels vrijstaande woningen
  - Grotendeels vrijstaande woningen in erg landelijke omgeving
  - Grotendeels vrijstaande woningen in erg bosrijke omgeving
  - Andere, gelieve te specificeren _____
-

5 Wat is uw hoogste behaalde diploma?

- Geen diploma of lager secundair
- Hoger secundair
- Hoger onderwijs

6 Oefent u een beroep uit waarbij u regelmatig in contact komt met natuur of bos? Ja Nee**7 Welke van deze onderstaande (huis)dieren heeft u en sluit u deze ook op wanneer u hier geen toezicht op heeft (bv 's nachts of tijdens het werken)?**

	Bezit u minstens één ...		Sluit u deze op wanneer u hier geen toezicht op heeft (bv 's nachts)?	
	Ja	Nee	Ja	Nee
Hond	☐	☐	☐	☐
Kat	☐	☐	☐	☐
Pluimvee	☐	☐	☐	☐
Schaap	☐	☐	☐	☐
Geit	☐	☐	☐	☐
Paard	☐	☐	☐	☐
Rund	☐	☐	☐	☐
Anders, namelijk	☐	☐	☐	☐

8 Gebruikt u minstens één van uw hond(en) ook voor de jacht?

Ja

Nee

Bijlage 3

Bijlage 3 Kruistabellen voor het samenvoegen + correlatietesten

Is er een verband tussen de leeftijd van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde voor de natuur kan hebben?

		Denkt u dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur in België?					Total
		Zeker niet	Allicht niet	Neutraal	Allicht wel	Zeker wel	
Wat is uw leeftijd?	20-29 jaar	6	12	3	5	0	26
	30-39 jaar	7	20	8	8	2	45
	40-49 jaar	11	19	11	6	3	50
	50-59 jaar	11	22	11	7	2	53
	60-69 jaar	7	8	5	1	1	22
	70-79 jaar	5	2	2	2	0	11
Total		47	83	40	29	8	207

Tabel 19 Verband tussen de leeftijd van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde voor de natuur kan hebben (voor het samenvoegen)

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Monte Carlo Sig. (2-sided) 99% Confidence Interval		Monte Carlo Sig. (1-sided) 99% Confidence Interval			
				Significance	Lower Bound	Upper Bound	Significance	Lower Bound	Upper Bound
Pearson Chi-Square	3,124 ^a	10	,978	,979 ^b	,975	,983			
Likelihood Ratio	3,417	10	,970	,973 ^b	,969	,977			
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	3,289			,979 ^b	,975	,982			
Linear-by-Linear Association	,221 ^c	1	,639	,650 ^b	,638	,663	,331 ^b	,319	,344
N of Valid Cases	207								

Tabel 20 Correlatietest: Verband tussen de leeftijd van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde voor de natuur kan hebben (na het samenvoegen)

Is er een verband tussen hoe vaak een bepaalde persoon gaat jagen en in hoeverre deze persoon 'lijdt tot minder jachtwild voor jagers' een belangrijk gevolg vindt?

		Denkt u dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur in België?					Total
		Zeker niet	Allicht niet	Neutraal	Allicht wel	Zeker wel	
Wat is uw geslacht?	Vrouw	3	4	0	2	1	10
	Man	42	80	40	27	7	196
Total		45	84	40	29	8	206

Tabel 21 Verband tussen hoe vaak een bepaalde persoon gaat jagen en in hoeverre deze persoon 'lijdt tot minder jachtwild voor jagers' een belangrijk gevolg vindt (voor het samenvoegen)

Is er een verband tussen de directe woonomgeving van een persoon en zijn/haar mening over de wolf?

		Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?			Total
		Negatief	Neutraal	Positief	
Hoe zou u de directe omgeving waarin u woont omschrijven? Duid aan wat er het beste mee overeenkomt.	Aaneengesloten bebouwing (stad)	4	2	1	7
	Aaneengesloten bebouwing (dorp)	8	4	1	13
	Bebouwde wijk met grotendeels vrijstaande woningen	15	5	2	22
	Grotendeels vrijstaande woningen in erg landelijke omgeving	53	25	19	97
	Grotendeels vrijstaande woningen in erg bosrijke omgeving	15	10	3	28
	Total	95	46	26	167

Tabel 22 Verband tussen de directe woonomgeving van de respondent en hun mening over de terugkeer van de wolf (voor het samenvoegen)

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	1,894 ^a	2	,388
Likelihood Ratio	2,027	2	,363
Linear-by-Linear Association	1,652	1	,199
N of Valid Cases	167		

Tabel 23 Correlatietest: Verband tussen de directe woonomgeving van de respondent en hun mening over de terugkeer van de wolf

Is er een verband tussen het houden van dieren en de mening over de wolf?

	Value	df	Asymptotic Significance (2- sided)	Monte Carlo Sig. (2-sided) 99% Confidence Interval		Monte Carlo Sig. (1-sided) 99% Confidence Interval		Significance	Lower Bound	Upper Bound
				Significance	Lower Bound	Upper Bound	Significance			
Pearson Chi-Square	4,016 ^a	2	,134	,124 ^b	,116	,133				
Likelihood Ratio	4,007	2	,135	,227 ^b	,217	,238				
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	4,387			,092 ^b	,085	,100				
Linear-by-Linear Association	3,765 ^c	1	,052	,066 ^b	,060	,072	,040 ^b	,035	,045	
N of Valid Cases	149									

Tabel 24 Correlatietest: Verband tussen het houden van dieren en de mening over de wolf

Is er een verband tussen hoelang een bepaalde persoon al jaagt en zijn/haar mening over de wolf?

	Value	df	Asymptotic Significance (2- sided)	Monte Carlo Sig. (2-sided) 99% Confidence Interval		Monte Carlo Sig. (1-sided) 99% Confidence Interval		Significance	Lower Bound	Upper Bound
				Significance	Lower Bound	Upper Bound	Significance			
Pearson Chi-Square	6,970 ^a	10	,728	,736 ^b	,724	,747				
Likelihood Ratio	8,196	10	,610	,688 ^b	,676	,700				
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	5,834			,830 ^b	,821	,840				
Linear-by-Linear Association	2,403 ^c	1	,121	,129 ^b	,120	,137	,069 ^b	,063	,076	
N of Valid Cases	199									

Tabel 25 Correlatietest: Verband tussen jaren jachtervaring en houding tegenover de terugkeer van de wolf

Is er een verband tussen het opleidingsniveau van een persoon en zijn/haar mening over de wolf?

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	1,634 ^a	2	,442
Likelihood Ratio	1,647	2	,439
Linear-by-Linear Association	,948	1	,330
N of Valid Cases	160		

Tabel 26 Correlatietest: Verband tussen opleidingsniveau en houding tegenover de terugkeer van de wolf

Is er een verband tussen het opleidingsniveau van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur?

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Monte Carlo Sig. (2-sided)		Monte Carlo Sig. (1-sided)			
				99% Confidence Interval	99% Confidence Interval				
			Significance	Lower Bound	Upper Bound	Significance	Lower Bound	Upper Bound	
Pearson Chi-Square	1,797 ^a	4	,773	,789 ^b	,778	,799			
Likelihood Ratio	1,833	4	,766	,785 ^b	,774	,795			
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	1,874			,780 ^b	,770	,791			
Linear-by-Linear Association	,145 ^c	1	,704	,747 ^b	,735	,758	,380 ^b	,367	,393
N of Valid Cases	198								

Tabel 27 Correlatietest: Verband tussen het opleidingsniveau van een persoon en of deze denkt dat de wolf een meerwaarde kan hebben voor de natuur

Is er een verband tussen hoe vaak een persoon in contact komt met de natuur tijdens zijn/haar beroep en zijn/haar mening over de wolf?

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	,261 ^a	2	,878
Likelihood Ratio	,260	2	,878
Linear-by-Linear Association	,139	1	,709
N of Valid Cases	167		

Tabel 28 Correlatietest: Verband tussen hoe vaak een persoon in contact komt met de natuur tijdens zijn/haar beroep en zijn/haar mening over de wolf

Is er een verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of hij/zij denkt dat deze op een natuurlijke wijze in België is terechtgekomen?

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Monte Carlo Sig. (2-sided)		Monte Carlo Sig. (1-sided)		
				Significance	99% Confidence Interval	Significance	99% Confidence Interval	
				Lower Bound	Upper Bound	Lower Bound	Upper Bound	Upper Bound
Pearson Chi-Square	19,358 ^a	4	,001	,001 ^b	,000	,001		
Likelihood Ratio	18,036	4	,001	,002 ^b	,001	,002		
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	18,133			,001 ^b	,000	,001		
Linear-by-Linear Association	9,529 ^c	1	,002	,002 ^b	,001	,003	,001 ^b	,000
N of Valid Cases	199							

Tabel 29 Correlatietest: Verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of hij/zij denkt dat deze op een natuurlijke wijze in België is terechtgekomen

Is er een verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of deze al een ontmoeting heeft gehad met een wolf?

		Hoe staat u tegenover de terugkeer van de wolf naar België?			Total
		Negatief	Neutraal	Positief	
Heeft u tijdens het jagen in België al een ontmoeting gehad met een wolf?	Ja, ik heb er al een gezien	6	2	0	8
	Ja, ik heb sporen van een wolf gezien (bv: uitwerpselen, vacht, karkassen van prooi, ...)	14	9	4	27
	Nee, maar een collega-jager wel (fysiek en/of sporen ervan)	31	13	5	49
	Nee	47	23	17	87
Total		98	47	26	171

Tabel 30 Verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of deze al een ontmoeting heeft gehad met een wolf (voor het samenvoegen)

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	2,594 ^a	2	,273
Likelihood Ratio	2,634	2	,268
Linear-by-Linear Association	1,439	1	,230
N of Valid Cases	171		

Tabel 31 Correlatietest: verband tussen de mening van een bepaalde persoon over de terugkeer van de wolf en of deze al een ontmoeting heeft gehad met een wolf

Is er een verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling "wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden"?

In hoeverre bent u akkoord met deze stelling: Wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden.

		Helemaal akkoord	Akkoord	Neutraal	Niet akkoord	Helemaal niet akkoord	Total
Hoeveel jaren jaagt u al?(gewoon een geschat cijfer is hier voldoende bv 15)	1-9 jaar	3	16	15	38	14	86
	10-19 jaar	3	6	8	31	14	62
	20-29 jaar	0	8	12	23	6	49
	30-39 jaar	0	3	3	16	8	30
	40-49 jaar	1	4	3	4	4	16
	50+ jaar	0	1	0	3	1	5
Total		7	38	41	115	47	248

Tabel 32 Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling "wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden" (voor het samenvoegen)

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Monte Carlo Sig. (2-sided)		Monte Carlo Sig. (1-sided)		
				Significance	99% Confidence Interval	Significance	99% Confidence Interval	
				Lower Bound	Upper Bound		Lower Bound	Upper Bound
Pearson Chi-Square	10,784 ^a	10	,375	,377 ^b	,365	,390		
Likelihood Ratio	11,437	10	,325	,390 ^b	,377	,402		
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	10,064			,397 ^b	,384	,409		
Linear-by-Linear Association	,238 ^c	1	,626	,624 ^b	,611	,636	,319 ^b	,307,331
N of Valid Cases	248							

Tabel 33 Correlatietest: Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling "wolven houden de populaties van wilde diersoorten gezond door de zieke en zwakke individuen te doden"

Is er een verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling: "Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers"?

		In hoeverre bent u akkoord met deze stelling: Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers.					Total
		Helemaal akkoord	Akkoord	Neutraal	Niet akkoord	Helemaal niet akkoord	
Hoeveel jaren jaagt u al?(gewoon een geschat cijfer is hier voldoende bv 15)	1-9 jaar	13	35	20	18	0	86
	10-19 jaar	7	25	21	9	0	62
	20-29 jaar	12	20	9	6	2	49
	30-39 jaar	5	13	7	5	0	30
	40-49 jaar	8	7	0	1	0	16
	50+ jaar	2	1	2	0	0	5
Total		47	101	59	39	2	248

Tabel 34 Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling: "Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers" (voor het samenvoegen)

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Monte Carlo Sig. (2-sided) 99% Confidence Interval		Monte Carlo Sig. (1-sided) 99% Confidence Interval		
				Significance	Lower Bound	Upper Bound	Significance	Lower Bound
Pearson Chi-Square	14,900 ^a	10	,136	,132 ^b	,123	,140		
Likelihood Ratio	18,993	10	,040	,054 ^b	,048	,059		
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	14,623			,118 ^b	,110	,127		
Linear-by-Linear Association	4,683 ^c	1	,030	,030 ^b	,025	,034	,014 ^b	,011, .017
N of Valid Cases	248							

Tabel 35 Correlatietest: Verband tussen de jachtervaring van een bepaalde persoon en in hoeverre hij akkoord is met de stelling: "Indien er een wolf in een jachtgebied aanwezig is, zorgt deze voor minder jachtwild voor de jagers"

Is er een verband tussen de leeftijd van een persoon en zijn/haar mening over de wolf?

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Monte Carlo Sig. (2-sided) 99% Confidence Interval		Monte Carlo Sig. (1-sided) 99% Confidence Interval			
				Significance	Lower Bound	Upper Bound	Significance	Lower Bound	Upper Bound
Pearson Chi-Square	8,386 ^a	10	,591	,605 ^b	,592	,617			
Likelihood Ratio	9,375	10	,497	,563 ^b	,550	,576			
Fisher-Freeman- Halton Exact Test	7,713			,660 ^b	,648	,672			
Linear-by-Linear Association	,995 ^c	1	,318	,331 ^b	,319	,344	,166 ^b	,156	,175
N of Valid Cases	167								

Tabel 36 Correlatietest: Verband tussen de leeftijd van een persoon en zijn/haar mening over de wolf